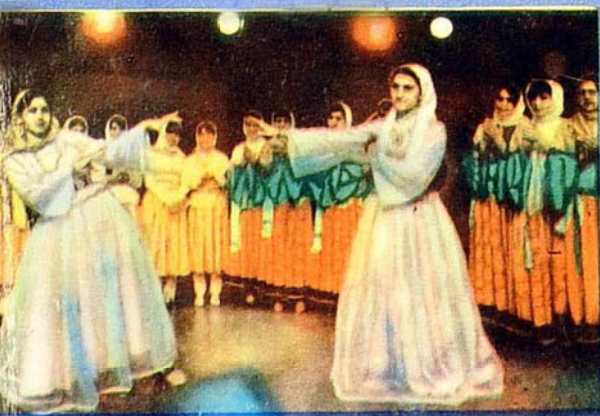

ГАДИМ АЗАРБАЙҶАН ХАЛҶ РАҶСЕЛАРИ

КАМАЛ НӘСӘНОВ

КАМАЛ ҺӘСЭНОВ
сәнәтшүнаслыг намизәди

Ц32.5
н 59

**ГАДИМ
АЗӘРБАЙҶАН
ХАЛҶ РЯГСЛАРИ**

Azərbaycan Milli Kitabxanası

176003

«БШЫГ» НӘШРИЯТЫ
БАҚЫ — 1983

М. Ф. Ахундов адына
АзәрбајҶан Республикасы
Китапханасы

Хүсуси редактору
сәнәтшүнаслыг намизәди, досент
БҮСЕЈНАҒА БҮСЕЈНОВ
Рә'јчи ССРИ халг артисти
ЛЕЈЛА ВӘКИЛОВА

Инчәсәнәтин ән кениш јајылмыш нөвләриндән бири рәгс сәнәтидир. Бүтүн халгларын мәдәнијәт инчиси олан рәгс сәнәти гәдим тарихә малик олмуш, әсрләрлә јашамыч, инкишаф етмиш вә инсанларын ичтимаи һәјәт тәрзинини, естетик зөвгүнүн ајрылмаз һиссәсинә чеврилмишдир. Бу исә көзәллик, инчәлик, һәјәтсәвәрлик, севинч, халг адәт-ән'нәләринә садиглик демәкдир.

Бөјүк тарихә малик олан Азәрбајчан халгы өз шаирләри, рәссамлары, халг сәнәткарлары, мусигичиләри вә инчәсәнәт хадимләри илә бүтүн дүнјадә танынмыш, онларын јаратдыглары өлмәз сәнәт нүмунәләри әбәдиләшәрәк әсрләрин енишли-јохушлу јолларыннан шәрәфлә кечмишдир. Халг мусигичиләринин јаратдыглары дөјүш руһлу, әзәмәтли, зөвг охшајан, лирик, халгын истәк вә арзуларыны ифадә едән мусигиләр нәсилләрдән нәсилләрә кечәрәк халг руһуну охшајан көзәл чаларларла даһа да зәнкинләшмишдир. Рәгсләр биләваситә халг мусигиси зәмининдә јаранмыш вә инкишаф етмишдир. Әсрләрин сынағындан кечмиш Азәрбајчан халг рәгсләри данма инкишафта олмуш, өз мәна вә вүс'әтинин, форма вә мәзмунуну дәјишмиш, тәрәвәтләнмишдир.

Азәрбајчан торпағында елә бир јер тапылмаз ки, орада халг рәгсләримиз севилмәсни. Халг шәнликләрини, тој мәрәсимләрини, бајрамлары рәгссиз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Хош авазлы, ојнаг ритмли рәгсләримизи халг сеvir, ону севинч, хошбәхтлик рәмзи кими јашадыр.

Азәрбајчан рәгс сәнәти мәналы, тә'сирли, инсан әмәјини охшајан вә гәһрәманлығы тәрәннүм едән рәгсләрлә зәнкиндир. Тәбиәтән шән вә темпераментли халгымыз јаратдыгы маһны, рәгс вә ојунларда һәјәт ешти илә, сәадәтә инам, ишыглы кәләчәјә үмидлә фәргләнмиш, тарих боју сајсыз-һесабысыз көзәл маһны вә рәгс мелодиялары јаратмыш вә инди дә јарадыр.

1920-чи илин баһары Азәрбајчан халгынын тәрәгги вә инкишафы үчүн кениш имканлар јаратды. Партија вә дөвләтин гајғысы нәтичәсиндә Азәрбајчан инчәсәнәтиндәки чанланма бүтүн саһәләрдә мүвәфғәјјәтлә нәтичәләнди. Артыг Азәрбајчан хореография сәнәти реалист истигәмәтдә инкишафта тәшәккүл тапмышды. У. Гаһыбәјовун тәшәббүсү илә 1936-чы илдә Азәрбајчан маһны вә рәгс ансамблы јарадылды. Јарадычы коллектив тез-тез Азәрбајчанын рајонларына кедәрәк рәгс материаллары топлады вә бу әсәсдә мүәјјән рәгсләр мејдана кәлди. Ансамблын ифасындакы рәгсләри тамашачылар бөјүк рәғбәтлә гаршыладылар. Халг рәгсләринә бөјүк мәһәббәтин нәтичәсиндә клуб вә мәдәнијәт сарајларында өзфәалијәт рәгс дәрнәкләри јарадылды. Әлбәттә, милли рәгсләри билмәдән јени рәгс гурулушларыны јаратмаг мүмкүн дејилди. Милли рәгсләрин јарандыгы, инкишафы, бәргәрар олдуғу вә тәшәккүлү барәдә мә'луматлар јох

дәрәчәсиндә иди. Чүнки бу барәдә әтрафлы мәнбәләр јох иди. Рәгсләр һаггында мә'лумата мүүјјән әсрләр Азәрбајчанда олмуш сәјјаһ вә тарихчиләрин, шаир вә рәссамларын јазыларында вә миннатүр рәгсләриндә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Рәгс тарихимизи өјрәнмәк үчүн исә бу азлыг тәшкил едирди. Бу мәсәләнн чидди вә һәртәрәfli тәдгигаты вачиб иди. Дүздүр, бу сәһәдә илк аддымы ССРИ халг артисти Г. Алмасзадә атараг фолклор рәгсләри әсасында «Азәрбајчан халг рәгсләри» (1959) адлы китабыны чапдан бурахмышдыр. Индијә гәдәр бу китаб профессионал вә өзфәалијјәт рәгс груплары үчүн ваһид бир мәнбә сајылырды.

Шәрәfli вә мәс'ул бир мәсәләни гаршысына мәгсәд гојан сәнәтшүнаслыг намизәди, досент Камал Һәсәнов узун илләр тәдгигат апармыш, милли халг рәгсләримизин тарихини, јаранма мәнбәләрини арашдырыб өјрәнмәјә чалышмыш, республикамызын рајонларыны зоналарла кәзмиш, гәдим рәгс мелодияларыны, ојун һаваларыны динләмиш, дијарымызын гочаман сакинләри илә сөһбәтләр етмишдир. Бу зәминдә о, М. А. Әлијев адына Азәрбајчан Дөвләт Инчәсәнәт Институтунун тәләбә һеј'әтинин иштиракы илә республика телевизијасы илә вахташыры чыхыш едир. Кениш тамашачы күтләси кәстәрилән фолклор рәгсләримизи изләјәрәк алгышлајыр.

Мүәллифин апардығы тәдгигат иши «Гәдим Азәрбајчан рәгсләри» адлы китабында ардычыллыгла гәләмә алынмышдыр. Гәдим Азәрбајчан рәгсләринин јаранмасы, онларын мусиги мүшајиәти, ифачылыг мәнәрәти һаггында мә'лумат верән бу китаб тәгди-рәләјиг һесаб едилә биләр.

Тәдгигатчы китабында гәдим Азәрбајчан халг рәгсләрини чапландырмаға мүвәффәг олмуш, онларын изаһы вә ичра тәрзини ајдын ишыгландырмамышдыр.

Китабдан профессионал балетмејстерләр, өзфәалијјәт рәгс рәһбәрләри вә Азәрбајчан фолклор рәгсләри һәвәскарлары истифадә едә биләрләр.

Редактордам

АЗӘРБАЈЧАН ХАЛГ РӘГСЛӘРИНИН ИНҚИШАФЫ ТАРИХИНДӘН

Азәрбајчанда јашамыш халгларын ибтидаи, илкин рәгс формаларынын мејдана чыхдығы, јарандығы јер — республиканын чәнуб рајонлары һесаб едилә биләр. Алимләр Бакынын јахынлыгында, Гобустанда гәдим рәгсләрдән хәбәр верән гаја тәсвирләрини — рәгс едән фигурлары ашкара чыхармышлар. Узаг кечмишин рәссамы бу рәсм тәсвирини тәгрибән сәккиз-он мин ил бундан әввәл јаратмышдыр.

Сөз јох ки, гәдим дөврүн рәгсләри јалныз мәрәсим характерли рәгсләр олмушдур. Рәгс һеч дә тамаша едилмәк үчүн дејилди, әксинә мүүјјән бир мәрәсимин вачиб елементи кими лазым кәлирди. О вахтлар рәгссләр вә тамашачылар бөлкүсү дә јох иди. Овун, дөјүшүн уғурлу олмасыны арзулајан, овсуна, тилсимә архаланан, аллаһларына вә фөвгәлтәбини гүввәләрә анд вермәк истәјән һәр бир кәс өзүнүн бу мүнәсибәтини мәрәсим рәгсиндә ифадә едәрди.

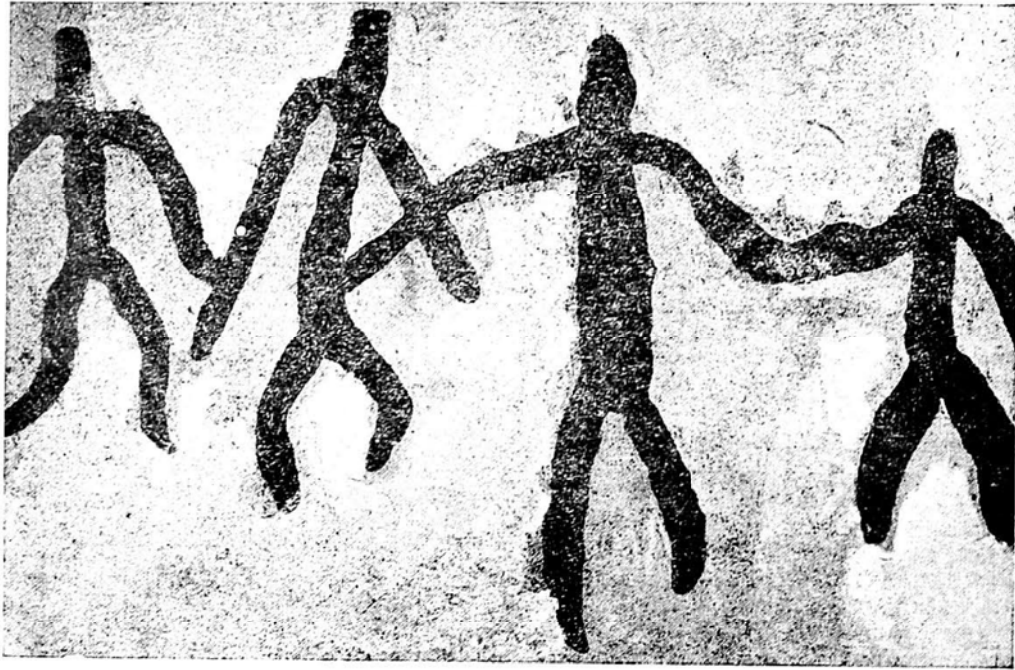
Узаг кечмишдә адамлар күнәшә вә аја, күләјә вә ода, ағачлара вә суја, мүгәддәс сајылан мүхтәлиф һејванлара ситајиш едәрдиләр. Онларын шәрәфинә тә'зим ибадәтләри вә мәрәсим рәгсләри ичра едәрдиләр.

Тәбиидир ки, бу рәгсләрин тәркиб үнсүрләри мүмкүн гәдәр тәбиәт һадисәсини, ситајиш етдикләри һејвана хас олан һәрәкәти тәсвир едәрди.

Ода, атәшә пәрәстиш дүнјанын бир чох јериндә кениш јајылмышды, лакин бу пәрәстишкарлыг шәрг аләминдә, о чүмләдән Азәрбајчанда даһа кениш инқишаф етмишди. Мүхтәлиф адәт-ән'әнәләр вә рәгсләр ода һәср едиләрди. Тонгаллар јандырылар, мәрәсим маһнылары вә рәгсләри ичра олунарды.

Атәшпәрәстлик, мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчанда узун әсрләр боју һөкм сүрмүшдүр. Од, атәш ибтидаи дөврүн инсаны үчүн бүтүн ваһимәләри мәнв етмиш, она истилик, даһа дадлы вә мүхтәлиф гидалар вермиш, вәһши һејванлардан горумушдур.

Одун күчүнә инанан адамлар тонгаллар әтрафында рәгс едир, үс-түндән тулланардылар. Онлар һөкмән дәстә-дәстә, јә'ни груп һалында

6

Гобустан гајалары үзәриндә һәкк олунмуш, «Јаллы» еһтимал едилән гәдим халг рәгси.

одун әтрафында дөврә вувар, ја да јарымдөврә гуруб чәлд-чәлд һәрлә-нәрдиләр.

О дөврләрдәки рәгсләр һәлә сәнәт усталыгы дејилди. Онлар хејли сонралар, тәдричән өз дини мәрәсим характерини вә ибадәт мәнзәрә-сини дәјишәрәк, сәнәт тәрзинә дүшдү. Бу дәјишмә просеси чох узунсү-рән вә олдугча мүрәккәб, һәм дә сон дәрәчә нисби бир просес олду. Белә ки, бизим күнләрә гәдәр кәлиб чыхан, сајча аз да олса һәлә дини мәрәсимлик формасыны ајдын ифадә едән рәгсләр галмышдыр. «Году», «Сәмәни», «Кәлин аттанды» вә с. рәгсләр буна мисал ола биләр. Рәгс даһа сонра өз мәрәсимлик формасыны гисмән итирәрәк тамашаја, әјләндиричи мәшғулијјәтә чеврилди, лакин јенә дә сәнәт олмады. О јалныз халг-профессионал вә профессионал рәгс мүтәхәссисләринин мејдана чыхмасы илә әлағәдар олараг бир сәнәт кими формалашмаға башлады.

Рәгсләр мә'нача кетдикчә даһа да мүәјјәнләшди. Онлар од, ов кими үмумиләшдирилмиш мәфһумлара һәср едилмирди, даһа конкрет вә јығчам олмушду. Бу рәгсләрдә даһа мүәјјән мәишәт вә ја әмәк просес-ләринин тәсвири өзүнү кәстәрди.

Азәрбајчан халгы һәмишә шән тәбиәтли олдуғуна көрә онун рәгс-ләринә, ел ојунларына вә әјләнчәләринә хас олан элементләр даһа чох говушурду. Онлар оптимизлә, јуморла, пантомима епизодлары илә зән-кин олмагла јанашы, һәм дә аһәнкдар вә ифадәли иди. Бу әламәтләр хүсусән гадын рәгсләриндә өзүнү даһа әлван вә тә'сирли кәстәрди.

Азәрбајчан мәдәнијјәти лап гәдимдән бәри онун һудудларындан чох-чох узағларда јајылыр, рәғбәтлә гаршыланырды.

Азәрбајчанын ән јахшы мүғәнни вә рәғгаслары Иран, Түркијә, әрәб һөкмдарларынын, һабелә Азәрбајчан торпағындан одла,гылынчла кеч-миш башга һөкмдарларын сарајларына дә'вәт олунар, ја да онлар тәрә-финдән әсир алынарды. Өз нөвбәсиндә халг инчәсәнәт усталары јахындан әлағәдә олдуғлары, растлашдығлары халғларын фолклоруну ејрәнмәклә өз јарадычылыг мәһарәтини зәнкинләшдирәрдиләр.

Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами Кәнчәви сарај рәгсләри барәдә чох јазмышдыр. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, әдәбијјатда «рәгс» сөзүнү дә илк дөфә Низами ишләтмишдир. Низами өз гијмәтли сәтирләриндә ојунун нечә рәгсә кечдијини тәсвир едир. Демәли, һәлә гәдим заманлардан бәридир ки, ојун вә рәгс бир-биринә говушур, ваһид бир сүжетдә бирләшир. Азәрбајчан рәгсләриндән бир чоху бизим күн-ләрдә белә ојун характери дашыјыр. Буна мисал олараг «Јаллы», «Кү-лүм еј», «Чәһрибәјим», «Гытгылыда» кими рәгсләри кәстәрмәк олар.

Биз чох вахт белә дүшүнүрүк ки, гадын рәгси анчаг арам, сүзкүн олур. Лакин Низами Кәнчәви бир рәгсдән данышараг ону ичра едән гадынын ајаг һәрәкәтләрини чәнкин симләри үзәриндә тез-тез кәзишән мизраба бәнзәдир.¹ Чәнк тар кими чалғы әләтидир вә мизраб онун сим-ләри үзәриндә чәлд-чәлд кәзишир. Азәрбајчан гадын рәгсиндә дә ајаг-лар белә чәлд һәрәкәт едир. Көрүн, шаирин бирчә сәтри нечә дә вачиб мә'лумат верә биләр. Буну балетмејстерләр өз гурулушларында нәзәрә алмамыш, ајаг һәрәкәтләринин аста ичрасыны әсас тутмушлар.

Азәрбајчанын тарихиндә елә дөвр олмушдур ки, онун вилајәтләринин бә'зи һакимләри харичи гәсбкарлара табе олдуғундан сарајларында Иран, түрк вә әрәб мәдәнијјәтини јајыр, һәмин өлкәләрдән ханәндәләр, мусигичиләр вә рәғгасәләр дә'вәт едирдиләр. Бу да Азәрбајчанда рәгс сәнәтинә өз тә'сирини кәстәрмәјә билмәзди. О вахтларда рәғгасәләр арабир әрәб вә Иран рәгсләри ифа едәрдиләр. Сарај рәғгаслары вә рәғгасәләри даһа чох бәдән һиссәләрини ојнадардылар. Сарај рәгси, өз нөвбәсиндә халг рәгсләриндә бә'зи мәнфи изләр бурахмыш, ону мүх-тәлиф тәрзли «сындырма» илә долдурмушдур. Бу бахымдан бә'зи мүасир Азәрбајчан балетмејстерләринин һазырладығлары рәгс гурулушларына синә, чијин, буд ојнатманы вә диқәр сүн'и үнсүрләри дахил етмәләринә һагг газандырмаг олмаз. Чүнки бунлар тәсадүфи, кәнар јерләрдән кәл-мә һәрәкәт үнсүрләридир вә өз руһуна көрә Азәрбајчан рәгсинә сон дәрәчә јаддыр.

Чох вахт дејирләр — Гафгаз рәгсләри вә ја Шәрг рәгсләри. Бу, бир нөв үмуми ифадәдир. Белә үмуми ад алтында Азәрбајчан, күрчү, Да-

¹ Бах: Низами. 5 поема. Бирләшмиш Дөвләт Нәшријјаты. Москва, 1946-чы ил, сәһ. 414.

7

гыстан рэгсләри вә дикәр рэгсләр нәзәрдә тутулур. Бу тәрздә мүәҗҗән-ләшдирмә, үмүмләшдирмә тә'рифи, мүхтәлиф балетмејстерләрин, хүсусән Гафгаздан олмајан балетмејстерләрин рэгс гојулушлары шәклиндә самбаллы бир зәминә малик олмасына бахмајараг, сүн'и тә'рифдир. Әслиндә бу фикир халг рэгсини милли хүсусијјәтини јоха чыхарыр, онун јад үнсүрләрлә долмасына шәраит јарадыр. Буна мәшһур «Лезкинка» рэгси чох характерик бир мисал ола биләр. Тәкчә Дағыстан рэгсләри дејил, ејни заманда дикәр рэгсләр әсасында гурулмуш бу рэгсини шөһрәти һамыја мә'лумдур. «Лезкинка» Гафгазын вә Загафгази-јанын һәр јериндә чох кениш јайылмыш, өзү дә бу вә ја дикәр ад алтында, нечә дејәрләр, вәтәндашлыг һүгугу газанмышдыр. Бәлкә дә бу рэгс темпераменти бахымындан Гафгаз халгларынын јахынлығы илә әлагәдардыр.

Рэгсләр вардыр ки, јарандығы јери, вәтәни мә'лумдур, бунунла бирликдә гоншу халгларда да кениш јайылмыш, мәшһурлашмышдыр. Белә олдугда рэгсләрин нә характери, нә дә мелодијасы дәјишмир. Азәрбајчан рэгсләри «Шалахо», «Узундәрә», «Иннабы», күрчү рэгсләри «Багдадури», «Киптаури», ермәни рэгсләри «Ој-назан», «Вер-вери» вә с. буна мисал ола биләр.

Азәрбајчан халг рэгсини инкишафы заманы күрчүләрин, ермәни-ләрин, ләзкиләрин, күрдләрин милли рэгсләрини үнсүрләри дә сөз јох ки, өз тә'сирини көстәрмиш, онун тәркибинә, дүзүмүнә Азәрбајчан халг рэгсинә хас олмајан бир чох һәрәкәтләр гошмушдур. Белә јабанчылыг әсримизин 20—30-чу илләринә, Азәрбајчан халг рэгсини өз сәһнә формасыны ахтардығы дөврә тәсадүф едир. Бу, балетмејстерләрин илк мән-бәләрдән, фолклор материалындан истифадә етмәјиб, чох вахт «Гафгаз» рэгсләрини һәзини естрада формаларыны әсас көтүрдүкләри вә сонра да онлара еффектли олса да, әлавәләр гошбу Азәрбајчан халг рэгсләри ады илә тамашаја гојдулары илләрдә олмушдур.

Бу дөврдә Азәрбајчан халгынын һәлә өз тәчрүбәли балетмејстер-ләри јох иди. 20-чи илләрдә вә 30-чу илләрин әввәлиндә фәалијјәт көстәрән Азәрбајчан балетмејстерләри јени моданын тә'сиринә ујараг, Азәрбајчан халг рэгсләри дејил, даһа чох «Гафгаз» рэгсләри һазырла-јырдылар.

Азәрбајчан халг рэгсиндә халгымыза хас олмајан чохлу һәрәкәт дүзүмләрини, киши рэгсиндә чүрбәчүр саллағы һәрәкәтләрин, бә'зән сон дәрәчә мүбаһисәли ити һәрләнмә, фырланмаларын тәзаһүр етмәси дә бурадан ајдын олур. Белә үнсүрләр, јә'ни башга халгларын рэгслә-риндән кәлмә һәрәкәтләр мүасир рэгсдә дә аз дејилдир.

АЗӘРБАЈЧАН ХАЛГЫНЫН МӘИШӘТ ХАРАКТЕРЛИ ОЈУН РӘГСЛӘРИ

Азәрбајчанлылар рэгс етмәји сеvirләр. Рэгс заманы онлар там мә'насы илә өзләрини һәрәкәтин чанлы ритминә, мусигини чәлбедичи шөвгүнә, бәдәнин инчә вә ифадәли зәрифлик мәһарәтинә һәср едирләр. Лакин ојнамаға һәвәсин вә мүвафиг шәраитин олдуғу тәгдирдә һәмншә

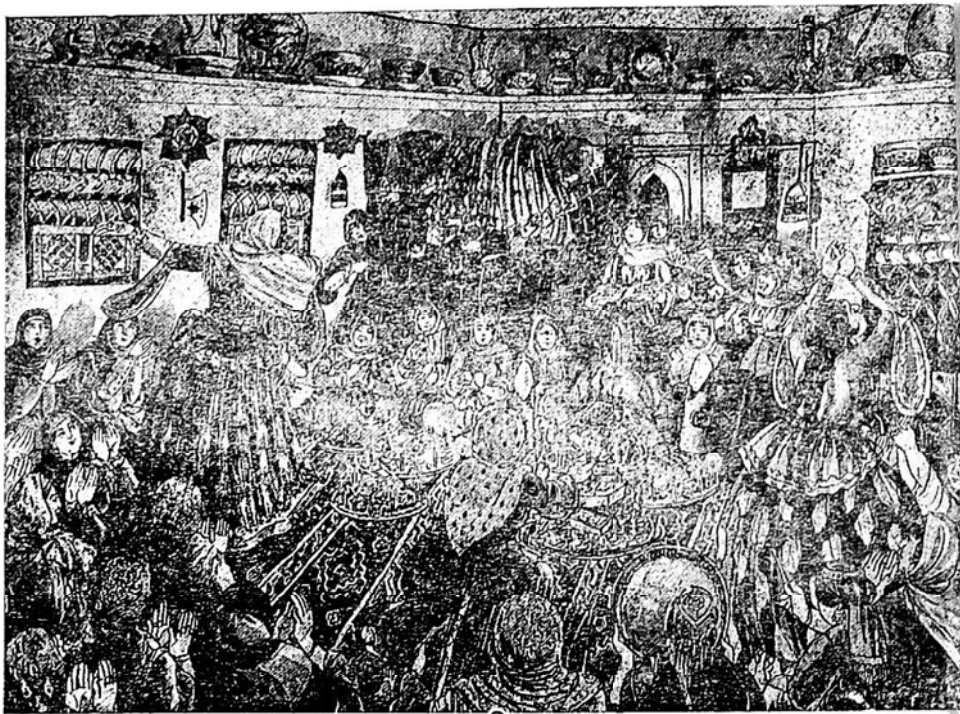

Қасыб евиндә тој. Рәссамы Ә. Әзимзадә.

рэгс етмәјә һазыр олан бир чох халглардан фәргли олараг, гәдим азәр-бајчанлылар, адәтән, бајрам, тәнтәнә, тәбрик шәнликләриндә, јүрүш, ән'әнә мәрәсими вә гонаглыг мәчлисләриндә рэгс едирләр. Рэгсә тәкан верән, онун үчүн мәгам јарадан шадлығларын, әлбәттә, башлычасы тојдур. Азәрбајчан тоју, демәк олар ки, фәсиләсиз мусиги, ојун вә рэгс-дир. Тојда кичикдән бөјүгә гәдәр һамы рэгс едир. Нечә күн давам етмәсиндән асылы олмајараг, тој күнләриндә һәр кәс ојнамағы, рэгс етмәји өзү үчүн бир шәрәф һесап едир.

Азәрбајчанлылар мөвсүми шәнликләри хүсуси һәвәслә гаршыла-јырлар. Мәсәлән, Ләнкәранда баһар чағы гызлар шәһәр конарындакы өртүлү һәјәтләрдә топлашыр вә өз маһныларынын аһәнки илә рэгс едәрдиләр. Гызлардан бири, рэгсин аһәнкини тутараг, бармағлары илә гавала чыртма вурарды. Рэгсләр, адәтән ојун характери дашыјарды, гызлардан бири адахлы оғланын, дикәри исә нишанлы гызын тәглидини чыхардарды. Галанлары онларын әтрафында рэгс едәр, әл чалар вә охујардылар. «Адахлы оғлан» киши палтары кејәр вә «нишанлысынын» әтрафында чәлд-чәлд һәрләнәрди.

Ләнкәран рајонунда бөјүк шәнликләр, кәзинтиләр тез-тез кечири-ләрди. Чохлары шән мусигини сәдалары алтында фәјтонла шәһәр боју

10

Дөвләтли евиндә тој. Ә. Әзимзадә.

сејрә чыхарды. Бу сәјаһәт, адәтән чај кәнарында баша чатарды. Бурада ара вермәдән мусиги сәсләнәр, оғланлар рәгс едәр, «Новрузу», «Јери-јери», «Он дөрд», «Мирзәји», «Узундәрә», «Вағзалы» ојнајардылар. Гадынлар фәјтонларда галар, чаршабын алтындан шәнлијә тамаша едәрдиләр.

Шәки рајонунда хусуси «мејдан»да тонгал јандыра, фишәнк атар, рәгс едәрдиләр. Белә мејданларда анчаг кишиләр шәнләнәрди, гадынлар да киминсә һәјәтинә јығышар, рәгс едәрдиләр.

Бакыда гадынлар «Сәмәни» бајрамы кечирмәк үчүн јахын гоһумларындан вә гоһшуларындан биринин евинә топлашар, өзләри илә хонча-хонча ширнијат кәтирәр, маһны охујар вә рәгс едәрдиләр.

Оғланлар исә шәһәрдән кәнарда, әсасән Јасамал адланан јердә топлашардылар. Бурада онлар узун мүддәт шәнләнәр, маһны охујар, рәгс едәрдиләр.

Нахчыванда һәр гонаг өзү илә сәмәни кәтирәр, ону столун үстүнә гојар вә «Сәмәни» маһнысыны охуја-охуја онун башына доланар, бир ајаг үстүндә рәгс едәрдиләр. Сонра да маһнылар сәсләнәр, дејиб-күләрдиләр.

Халг арасында кениш јайылмыш, баһарын кәлишини тәмсил едән

11

«Коса» халг тамашасы. Ә. Әзимзадә.

«Коса-коса» да марағлыдыр. Коса, әсасән «Гајтағы» рәгсини ојнајарды. Бирдән јорулуб јерә сәриләр, гыш үзәриндә галибијјәти тәсвир едәрди. Ону мушајјәт едәнләр онунла диалога башлар, сорушардылар ки, һара кедәчәк, арвады нечәдир вә и. а. Бунунла тамаша битәрди. Совгаты јығдыгдан сонра коса өз достлары илә башга бир һәјәтә тәрәф јолланарды.

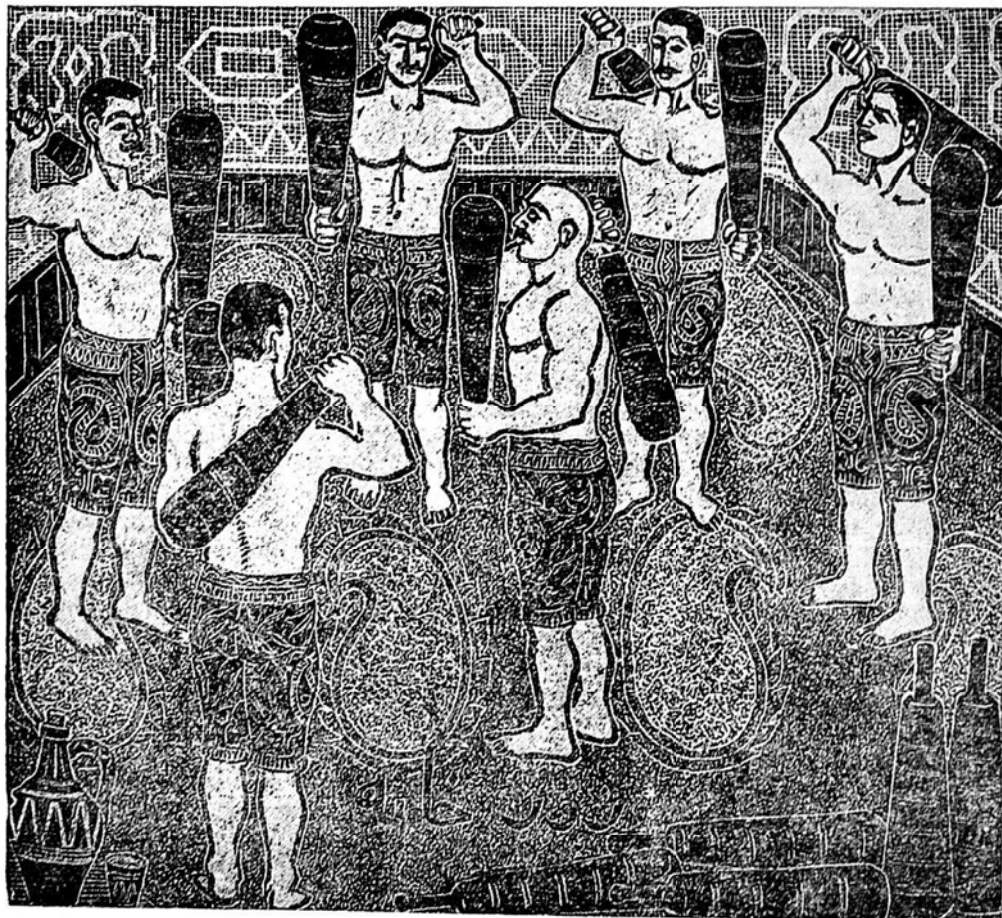
Азәрбајҗан рајонларында инди дә косанын өз мазәли тамашалы јеришинә раст кәлмәк мүмкүндүр. Коса үзүнә дуда вә ја акварел бојасы чәкир, сүн'и сағгал гојур вә гоһумларынын јанына кедир. Оун бир әлиндә совгат јығмаг үчүн торба, дикәриндә исә гамчы олур. О, һејбәтли тәрздә гапыны ачыр вә амансыз гышы тәсвир едәрәк, «Мән косајам» маһнысыны охујур. Лакин ев саһибләри мейрибан, јахшы адамлардыр, ону гонаг едирләр. Коса рәһмә кәлир, јенә маһны охујур, гоһумлардан биринин ојнамасыны хаһиш едир. Ахырда өзү дә рәгс едир, сонра ширнијат совгатыны алыб кедир.

«Коса кәлин» тамашасындакы сәһнәләр дә «Коса» тамашасына охшајыр. Бурада коса өз ојундашы илә — нишанлысыны тәғлид едән кәлин палтары кејмиш чаван бир оғланла һәјәт-һәјәт кәзир, чох вахт кәнд-дән-кәндә кедир. Кәлин коса илә «утана-утана» давраныр, әзилиб-бүзүлүр, назланыр, бу минвалла косанын рәгсинә һәмдәм олур.

Лерик рајонунун кәндләриндә мәшһур «Коса кәлин» тамашасына

индијә гәдәр раст кәлмәк мүмкүндүр. «Коса-коса»нын күтләви јеришләри вә рәгсләри маһныларла мүшәјиәт олуур. Маһныларын мәтилләри, әсас е'тибарилә импровизасија характерли иди. Коса вә онун јолдашлары бир нөв охумағы, ојнамағы, куплет демәји бачаран артистләр иди. Онлары чох заман зурначылар, нағарачылар, арабир дә балабанчылар мүшәјиәт едәрдиләр.

Ојун тамашасы вә сүжетли рәгс сәһнәләри Азәрбајчан рәгс фолклорунда хүсуси јер тутур. Азәрбајчанда ән кениш јайылмыш ојун тамашаларындан, јә'ни рәгс үнсүрләринин ичра олуңдуғу тамашалардан бири — кәнч икидләр, пәһләванлар тамашасыдыр. Әксәр һалларда бу тамашалар үстү өртүлү јерләрдә — күч сынама јарышлары үчүн нәзәр дә тутулмуш «зорхана»да кечириләрди. Зорханаја, әсасән, оғланлар топлашар, бир-биринин гаршысында күчләрини сынајар, мөһарәтләрини — мүхтәлиф чүр ағыр чәкили әшјаларла һәрәкәтетмә техникасыны нүмајиш етдирәрдиләр.

Зорхана рәгси. 1903-чү ил. Ә. Мирзәгулијев.

Зорхана ојун тамашалары даһа чох XIX әсрин ахырларында Бақыда, Кәнчәдә, Шушада, Шәки вә Шамаһыда кениш јайылмышды.

Бақыда зорхана Ичәришәһәрдә (о вахтлар орада јерләшән карвансаранын јанында) гуруларды. Зорхананын үзвләри олан чаванлар мүнтәзәм оларағ бураја топлашар, ојун тамашалары тәрзиндә бир-бирилә јарышардылар. Бу јарышларда нүмајиш етдирилән башлыча тә'лимләрдән бири — конус формасында олан, «мил» вә ја «топпуз» адланан ағыр чәкили ағачларла мәшг етмәк иди. Оғланлар һәр әлиндә бир топпузу галдырар вә онлары аһәнкдар тәрздә «Чәнки» мусигисинин сәдасы вә ја нағаранын чох сүр'әтли зәрбләри алтында башлары үзәриндә фырлардар, синәләри өнүндә һәрләдәр, чижинләринә, бөјүрләринә вурар, ја да тоггушдурардылар. Нағарачы темпи дәјишдирәр, ифачылары каһ тез тәрпәнмәјә, һәрәкәтләри чәлдләшдирмәјә, каһ да бир вәзндә, кениш тәрздә әл-гол ојнатмаға јөнәлдәрди. Бә'зән топпузларын һәр икиси бирдән вә ја нөвбә илә јухары атылар вә јенә ојунчунун әлиндә дүшәрди. Бә'зән дә даһа мөһарәтли оғланлардан бириси топпузу ајағынын тәканы илә јердән јухарыја атарды.

Мүасир зорхана рәгси. Ифа едир л. Шмидт алына машынгајырма заводу мәдәнијјәт евинин рәгс групу

«Сарай рəггəси».
М. Г. Ировани.

14

лəрин — тəнтəнəли, чəлд вə ја əксинə, арам ритмли, һəзин вəзнли чənкилəрин сəдалары иди. Шəкидэ лап гəдимдэн «Короғлунун гəјтармасы», «Мисри», «Короғлунун бағыры» ојнаныларды. Лəнкəранда кўлэш тамашалары «Пəһлəвани» мусигиси кими кəркин мелодија алтында кечəрди.

Шəкидэ чох вахт кўлəшин өзү илэ онун тəглиди һэрəkəтлəри ајры-ајры вахтларда кəстəрилəрди. Мəсəlэн, тојда кўндүз «Короғлунун гəјтармасы» мусигиси алтында пəһлəванлар кўлэшəр, ахшам исə кўлэшə мəхсус əл-гол, бəдэн һэрəkəтлəри нумажиш етдирəдилəр. Бу тəглиди əл-гол, бəдэн һэрəkəтлəри заманы арада һəкмэн «Зоты-зоты» јаллысы

Мусиги илэ, дəврə боју ритмик аддымларла узлашан бу һэрəkəтлəр тəkчə идман тамашасы дејил, һэм дə рəгс дүзүмүдүр. Зорхана тамашаларында, јухарыда тəсвир етдијимиз топпуз ојнатма тəлиминдэн башга, һэм топпузла, һэм дə онсуз рəгс етүдлəри силсилəсинə дə бəјүк јер верилирди.

Зорхана иштиракчылары тəkчə мил вə ја топпузла дејил, һэм дə ағыр зəнчирлəрлэ, дашларла ојун кəстəрəдилəр. Онлар зəнчири, ја да дашы јарыш тəрзиндэ башы үзəриндэн бачардыгы гəдэр јухарыја галдырар вə ја мүмкүн гəдэр узаға туллардылар. Бу ојун тамашаларында истифадэ олунан əсас алəтлəрдэн бири дə ағыр дəмир зəнчирлэн дүзəлдилмиш, һэм дə чох вахт хырда-хырда зынгыровларла бəзəдилмиш «јај ипи» олан полад каман иди. Ојун кəстəрэн чаван ону јухарыја атыб-гутараг, каһ башы үзəриндэ тез-тез əсдирир, каһ да саға-сола əјилəрək аһəнкдар тəрздэ, мусигијə ујғун сəслəндирирди.

Зорхана кими, кўлэш тамашалары да зурнада, нағарада, гоша нағарада ифа олунан эзэмəтли мусигинин кур сəдалары илэ мушајиəт олунарды. Бу сəдалар рəнкарəнк чənки-

ны ојнардылар. Шəкидэ чох вахт бütүн бу əл-гол, бəдэн һэрəkəтлəринин нумажиши тəkчə «Зоты-зоты» јаллысындан ибарəт олар, ејни заманда, бир тамаша кими, һэм рəгс, һэм дə кўч вə мəһарəт јарышы сајыларды. Она кəрə дə шəкилилəр зорханаја чох вахт «Зоты-зоты» вə «зəнчир-тохмаг» дејирлəр. Бу рəгсдэ вə јарышда вачиб һесаб едилэн ојун алəтлəри — топпузлар вə зəнчирли дəмир каман иди.

Ојун тамашасында кўлəши гуртарандан сонра рəгслəр башланырды. Бütүн иштиракчылар гоша-гоша, һэр кəs өз рəгиби илэ, севдиклəри мусигинин тəранəsi алтында рəгс едирдилəр. Бир-биринə бəјүк диггəт, мəһрибанлыг тəрзиндэ кечən бу рəгс онлар үчүн шадлыг, севинч рəгсидир. Бунунла јарышанлар ифадэ етмək истəјирлəр ки, рəгиб кими кўлəшиб, дост кими рəгс едэрлəр. Биринчи гошанын рəгсиндэн сонра икинчи гоша рəгиб кўлəшир, һэм дə рəгс едир, ојун тамашасы та ахырадək бу минвалла давам едир.

ПРОФЕССИОНАЛ РЭГГАСЛАР ВЭ НЭВЭСҚАР РЭГГАСЛАР

Биз ингилаба гəдэрки профессионал Азэрбајчан рəгсиндэн данышаркən, илк нөвбэдэ, сарај рəггаслары вə рəггасəлəринин инчəsəнəт сահəсиндэки бачарыгларыны гејд етмəлијик.

Онларын јарадычылыг тарихи зənкин олмамышдыр. Гəдим Азэрбајчанын мүхтəлиф јерлəриндэ мəскən салмыш əјанларын сарајларындакы профессионал рəггасəлəр (əлбəттэ, мүəјјэн һиссəsi истисна олунмагла) Азэрбајчан халгынын рəгс мəдəнијјəтини гəтијјэн тэмсил едэ билмəздилəр. Мүхтəлиф муһарибэлəрдэ əсир алынмыш, һаким тəбəгəлэрə бир тəһфə кими кəндəрилмиш вə ја пулла алынмыш гызлар јалныз мəнсуб олдуғлары хағларын рəгс сənəтини, Гафгаз, Загафгазија, Орта Асија, Иран, Јахын Шəрг, Гиндистан, Əрəб өлкəлəри халғларынын инчəsəнəти кəстəрə билəрдилəр.

Белə јад инчəsəнəтин Азэрбајчанда јайылмасы мүəјјэн дэрəчэдэ халг гадын рəгсинə өз тəсирини кəстəрмишдыр. Кəнардан кəлмэ рəгс үнсүрлəри инди ифа олунан рəгслəрдэ белə дујулур. Илич рајонунун кəндлəриндэ гадынлар бу јахын вахтларга гəдэр һэлэ дə «Кəбək атма» адлы рəгси ифа едирдилəр.

Оғлан рəггасларын рəгслəри даһа кениш јайылмышдыр. Бунлар узун сачла, гəшəнк кəјимдэ, јанағларына əнлик вурулмуш, чох вахт да гадын либасында рəгс едэн кəзəl оғланлар иди. Онлар мүтрүб адланырдылар. Мүтрүблəр һəкмдарларын сарајларында ибарəли рəгслəрлэ, акробатик һоггаларла гонағлары əјлəндирирдилəр. Əз кəркəми вə ифа тəрзи илэ даһа чох чаван гызларга охшажан бу рəггасларын репертуарынын ифасы техники чəһəтдэн хејли мүрəккəб, чүрбəчүр һоггабазлыг үнсүрлəри илэ, əјлənчəли əдаларла, комик пантомима илэ зənкин олан мүхтəлиф рəгслəр тəшкил едирди.

Белə рəггаслардан чоху Азэрбајчанын шəһэр вə кəндлəрини долашар, јерли əһали тэрəфиндэн шənлик мəчлислəринə, тојларга дəвəт олу-

15

«Суфи» рэгси. XIX эср.

нардылар. Онлар бу мәчлис-ләрдә өз рэгс, ојун мәнһарәтләрини көстәрәр вә әвәзиндә һагг алардылар. Рәггаслар өз усталыгларыны бә'зән шәһәр вә кәнд мејданларында да нүмајиш етдирәрдиләр. Беләликлә, демәк олар ки, онларын аз-чох да олса өз сабитләшмиш репертуары олмушдур. Тәәссүф ки, онларын нә рәгсләри, нә дә бу рәгсләри мүшајиәт едән мусиги, демәк олар ки, бизә кәлиб чатмамышдыр. Билдијимиз јалныз одур ки, бу рәггасларын севимли рәгсләри — «Мирзәји»- «Тәрәкәмә», һәм дә онларын ифасы үчүн һазырланмыш «Мүтрүбү», «Тамара», «Сары мәстин јыртылсын» ки-ми рәгсләр олуб.

Илләр кечдикчә Азәрбајчанда рәггасларын ролу тәдричән азалыр, јалныз думанлы бир хатирә галырды.

Бир гајда олараг, тој мәчлисләрини апаран мусигичиләр дәстәсиндә рәггас олурду. Адәтән, мусигичиләр истәдадли оғлан ушаглары сечәр, онлары бир нечә ил тәчрүбәли рәггасларын көмәјилә өјрәдәр, рәгс усталығына алышдырар вә 16—17 јаша чатанда өзләри илә тојлара апарардылар. Һәр һансы бир мусигичиләр групу тоја өз рәггасыны кәтирәрди. Бу, бир нөв өзүнүн һазыр програмы олан ансамбл иди. Ансамбл өз програмыны сабит сахлар, јалныз јаранмыш вәзијјәтдән вә шәраитдән асылы олараг чүз'и дәјишикликләр едәрди.

О чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр ки, ингилабдан әввәл Азәрбајчанда һәм киши, һәм дә гадын рәггаслар вар иди. Лакин гадын рәггасләрин чоху, демәк олар ки, Чәнуби Азәрбајчандан иди. Мәркәзи рајонларда исә (Астарада) гадынлардан ән танынмыш рәггасә Зәһра Мухтаргызы Гасымова олмушдур. Әсримизин әввәлләриндә Гарабағда да азәрбајчанлы рәггасәләр олуб, лакин чох аз. Онлардан бири олан Сона өзү сазда чалар, охујар вә ојнајарды.

Халг мәһһәкәчиси Чаббар дөвләтли гочаны тәглид едир. 1937-чи ил.

Кечэн эсрин 90-чы иллэриндә Шушада мәшһур тарзән Садыхчан мусиги ансамблы јаратмышды. Бу ансамблда мүғәнни вә мусигичиләрдән эләвә, һәм дә ики рәггасә чыхыш едирди. Онларын репертуарында һәм Азербайчан, һәм дә ермәни вә күрчү рәгсләри варды. Бу ансамбл демәк олар ки, рәггасәләрин артист сифәти илә чыхыш етдикләри илк рәсми ансамбл иди. Ансамблын үзвләри о дөврүн рәнкарәнк, ал-әлван милли кејиминдә чыхыш едир, көзәл тамаша мәнзәрәси јарадыр, хош тә'сир бағышлајырды.

Рәггасларын јарадычылығы сон дәрәчә чәтин вә мүрәккәб иди. Өз сәнәтләринин маһир устасы олан бу рәггаслар рәгс етдикләри заман чох вахт мүхтәлиф әшјалардан — чыхышларыны чәтинләшдирән стәкан, бычаг, гылынч вә с. хүсуси бачарыгла истифадә едирдиләр.

Онларын кениш јайылмыш мәшһур рәгсләриндән бири «Һејраты» иди. Бу рәгси ифа едәркән рәггас һәр ики әлиндә ағыр вә ити бычаг тутарды. О, мусигинин вәзнинә ујғун тәрздә бычаглары чарпазлашдырар, говушдуарар, биләкләрини бир-биринә вурар, һәм дә бу һәрәкәтләри мүмкүн гәдәр чох чәлд едәрди. Сонра күрәјини архаја, бычагларын тижәси үзәринә әјәрди.

Бакыда јашамыш вә фәалијјәт көстәрмиш рәггас Әлиһејдәр стәканла «Лалајы» ојнајарды. Һәр овчунда су илә долу бир стәкан тутар, үчүнчү сулу стәканы исә алнына гојарды. Бу вәзијјәтдә рәгс едәр, күрәји үстә узанар, гарны үстә чевриләр вә јенә күрәји үстә дүзәләрәк ајаға галхарды.

Тәбриздән вә Талыш дағларында јерләшән кәндләрдән Лерик рајонуна дә'вәт олуна рәггаслар да белә мүрәккәб нөмрәләр көстәрәдиләр. Онлар башы үстә дајанар, чүрбәчүр акробатик һәрәкәтләр едәр, гајнар су илә долу стәканлар гојулмуш нимчәни овчунда тутардылар. Бу вәзијјәтдә әјиләр, узанар, галхар, ајаглары аралы һалда әјилиб додаглары илә јердән јайлығы галдырар вә дикәр чәтин нөмрәләр ифа едәрдиләр.

Мүхтәлиф сарај ојунбазлары вә мәнһәкәчиләр дә халг рәгсинин тарихиндә бөјүк из бурахмышлар. Беләләрини халг арасында тәлхәк, зарафатчы, мәнәли адам вә с. адландырырдылар.

Онлардан өз сәнәтләри мүгабилиндә даһа чох мәнһәрәт тәләб олуурду. Әкәр рәггаслардан, әсасән, јахшы рәгс етмәк бачарығы тәләб олуурдуса, мәнһәкәчиләр һәм рәгс егмәји, һәм охумағы, һәм дә мүәјјән конкрет һала көрә вә ја мәчлисдә иштирак едән мүәјјән шәхсә һәср олунамыш куплет (өзү дә чох вахт бәдаһәтән) демәји бачармалы иди.

Онлар һазырчаваб, мәнәли данышан, ағыллы, инчә реплика атмағы, баяты демәји, мүәјјән бир шәхси күлмәли вә меһрибан тәрздә тәсвир етмәји, һејванларын тәглидини бачаран мәнһәкәчиләр иди.

Белә чохчәһәтли габилијјәтә малик олан адамлар һәр шәһәрдә вә ја кәнддә варды. Онлардан бә'зиләри бу ишлә даими мәшһул олуурду. Она көрә дә онлары Азербайчанын бир чох рајонларында таныјыр, мүхтәлиф јерләрә дә'вәт едирдиләр. Белә мәнһәкәчиләр профессионал һесаб едилдиләр. Дикәрләри исә мәнһәлли, јерли мәнһәкәчиләр иди. Онлар анчаг өз һәмјерлиләри арасында шәһрәт газанмышдылар.

Мәнһәкәчиләр халг инчәсәнәтини јахшы билирдиләр. Онлар ән'әнәви

Азербайчан Девләт Маһны вә Рәгс ансамблынын солисти
Азербайчан ССР халг артисти Әминә Дилбази. 1950-чи ил.

мәрасим шәнликләринин тәшкилатчылары вә ән фәал иштиракчылары иди. Үзејир Һачыбәјов онлары халг мәнһәкәчиләри адландырмышдыр. Халг онларын зарафатларына јахшыча күлүр вә ејни заманда мәнһәрәтләрини гијмәтләндирди.

Биз, өзләрини көзәл вә чәтин рәгс сәнәтинә һәср едән, рәгсләри өзү фикирләшиб, өзү дә ифа едән, тәсадүфи газанча мәнһәкәчиләр олан рәггаслардан данышдыг. Лакин сөнбәтимизин даһа долғун, даһа там олмасы үчүн профессионал рәггаслар һаггында да сөнбәт ачаг.

XX әсрин 30-чу илләринин орталарына гәдәр Азербайчан рәггасларынын пешәкарлығы, профессионализми јығчам естрада формасы чәрчивәсиндә галырды. Мүхтәлиф клубларын сөнһәләриндә өз-өзүнә өјрәнмиш ифачылар бир нечә мә'лум Азербайчан рәгсини нүмајиш етдирдиләр. Бу да әсасән «Лезкинка», «Шолохо», «Мирзәји» вә дикәр рәгсләрдән ибарәт иди.

Элбәттә, бу рәгсләр һәгиги мә'нада халг рәгсләри дежилдир. Буну артистләрин өзләри дә јахшы баша дүшүрдүләр.

Бу артистләрдән бири, мәшһур рәггас Әшрәф Сәфәров 1935-чи илин декабрында естрада балетмейстери И. И. Арбатова хореографик профессионал коллектив јаратмаг һаггында тәклифлә мүрачиәт едир. И. И. Арбатов тәклифи бәјәнир вә разылығыны билдирир.

Чох кечмәди ки, илк профессионал Азербәјчан халг рәгси ансамблына гәбул е'лан едилди. Е'лана әсасән кәлән 60 нәфәрдән 16-сы сечилди. Онлардан Әлибаба Абдуллајев, Әминә Дилбази, Лејла Чаванширова (Лејла Бәдирбәјли), һачы Агајев, Әшрәф Сәфәров, Бәјүкаға Атабәјов, Минәввәр Дадашова, һүдзијә Ибраһимова, Нәсибә Талыбова, Күлрүх Ваһидова вә башгаларыны кәстәрмәк олар.

Ансамбл тезликлә сәһнә фәалијјәтинә башлады. Ансамблын ән әсас артистләри халг рәгсини өјрәнмәк мөгсәдилә Азербәјчанын рајонларына кәндәрилди. Кәнд рәггаслары өз мәһарәтләрини һәвәслә Бакыдан кәлмиш гонаглара кәстәрдиләр. Гыса мүддәтли јарадычылыг е'зәмијјәти чох јахшы нәтичә верди, хејли мә'лумат топланды.

Тәәссүф ки, һеј'әтдә тәчрүбәли сәнәтшүнас олмадығындан тәдгигатын нәтичәләри гејдә алынмамышдыр. Сәфәр иштиракчыларынын сәһнәјә кәтириб чыхардыглары бә'зи халг рәгси үнсүрләри дә тәдричән өз хүсусијјәтини итирди.

Буна бахмајараг, профессионал сәһнәдә јарадылмыш олан илк рәгсләр — «Чејран бала», «Вағзалы — Мирзәји», «Иннабы», «Газағы», «Әнзәли», «Узүндәрә», «Тәрәкәмә», «Турачы», «Алма», «Лалә», «Дәсмалы» кими рәгсләр узун илләр ансамблын репертуарынын әсасыны тәшкил етди.

1936-чы ил апрелин 28-дә Азербәјчанда Совет һакимијјәти гурулмаанын XVI илдөнүмүнә һәср едилмиш тәнтәнәли концертдә бакылылар илк дәфә олараг профессионал артистләрин ифасында Азербәјчан халг рәгсинә тамаша етдиләр. Концерт чох бөјүк мүвәфәгијјәтлә кечди. Бу мүвәфәгијјәт мүнәсибәтилә коллективә Азербәјчан Дөвләт рәгс ансамблы ады верилди. Азербәјчан Дөвләт Филармонијасы ансамблын базаы олду.

Профессионал хореографијанын инкишафында биринчи республика халг јарадычылығы олимпиадасы бөјүк рол ојнады. Халг нүмајәндәләри малаһәтлә долгун орижинал фолклор рәгсләри кәстәрдиләр.

Һәмин олимпиада Дөвләт маһны вә рәгс ансамблынын иши үчүн зәнкин материал верди. «Тој», «Бир багчанын чичәкләри» кими кәзәл, там вокал-рәгс композисијалары сәһнәјә гојулду. «Бир багчанын чичәкләри» адланан композисијада ССРИ-дә јашајан дикәр халгларын рәгсләриндән ибарәт сүита јарадылды. Бу сүитаја Азербәјчан, рус, күрчү, ермәни, Украјна, өзбәк рәгсләри дахил едилди.

Бу илк профессионал коллективин мүвәфәгијјәти о гәдәр бөјүк иди ки, демәк олар һәр күн концерт вермәли олурду. Тезликлә Нахчыванда, Степанакертдә Дөвләт маһны вә рәгс ансамбллары јаранды.

Өзфәалијјәт ансамблларындан бә'зиләрини халг ансамблы ады верилди. Белә ансамбллар Гусарда, л. Шмидт адына заводун мәдәнијјәт еви нәздиндә, Азербәјчан Дөвләт Тибб Институту нәздиндә, пионер-

ләр сарајында фәалијјәт кәстәрди. Милли рәгс дүзүмләри әсасында иншаатчыларын вә тибб ишчиләринин мәдәнијјәт евләриндә «Бакылы», «Чәләлә», «Бәнөвшәләр», «Баһар тәрәнәләри», «Хәзәр», «Азербәјчан», «Бајрам олсун» вә дикәр рәгсләрдән ибарәт олан бал рәгсләри силсиләси јарадылды.

1970-чи илин декабрында Бакыда Азербәјчан халг рәгсләрини кәниш јаймаг мөгсәдилә јени дөвләт рәгс ансамблы тәшкил олунду. Ансамбла бөјүк ифачылар групу гәбул едилди.

Халг рәгсләринин инкишафында М. Ф. Ахундов адына Азербәјчан Дөвләт Академик Опера вә Балет Театрынын фәалијјәти дә тәдгирәләјигдир. «Короғлу», «Вагиф», «Низами», «Хосров вә Ширин» операларында, «Гыз галасы», «Күлшән», «Једди кәзәл», «Гарача гыз», «Шур», «Хәзәр балладасы» вә «Муғам» балетләриндә Азербәјчан халг рәгси бөјүк инкишаф тапмышдыр.

Бу әсәрләр сырасында «Күлшән» балети өзүнәмәхсус јер тутур. Балетин сәһнә гурулушуну ССРИ халг артисти Гәмәр Алмасзадә вермишдир. Мүасир кәндиң хош һәјатындан бәһс едән бу тамашада балетмейстер тәрәфиндән марагла һазырланмыш вә сәһнәләшдирилмиш зәнкин колоритли халг рәгсләри диггәти чәлб едир.

АЗӘРБАЈЧАН РӘГСИНИН ИФА ТӘРЗИ

Азербәјчан рәгсиндә мусиги темпи, јәни мусиги сүр'әти бөјүк рол ојнајыр. Мусигинин ифа темпи әсасән икидир — арам вә чәлд. Арам рәгсләри («Гытгылыда», «Иннабы», «Турачы», «Узүндәрә») бир гәјда олараг гадынлар ифа едилрәр. Арам аһәнкли рәгсләри исә чох вахт һәм гадынлар, һәм дә јашлы кишиләр ифа едилрәр. Бунлара «Шаһсәвәни», «Үч бадам бир гоз», «Мирзәји», «Абајы», «Гачајбала» кими рәгсләри аид етмәк олар.

«Гәјтағы», «Шалахо», «Газағы», «Бағдадури» кими чәлд сәсләнән рәгсләрин ифасы өз чошгун темпераментинә, мүрәккәб мелодијасына кәрә, әсасән, кишиләрә, хүсусән кәнчләрә хасдыр.

Лакин бу һеч дә о демәк дежилдир ки, бу вә ја дикәр рәгсин темпи һеч заман дәјишмир. Мусигчиләр, әһвал-руһијјәдән, темпераментдән, ифачынын мәһарәтиндән асылы олараг бир чох халг рәгсләриндә мусигинин темпини кәһ чәлдләшдирир, кәһ да арамлашдырырлар. Мәсәлән, «Шалахо» рәгси һәм чәлд, һәм дә арам тәрздә ифа олуна биләр. «Мирзәји»ни исә арам вә ја бир гәдәр чәлд ифа етмәк мүмкүндүр.

Азербәјчан халг рәгсләри мелодијасынын характери, һәтта сүр'әтлә ифа олунан рәгсләрдә белә јумшаг, мүлајим, һәзиндир, онларын мусиги аһәнкиндә бир о гәдәр сычрајыш јохдур. Лакин кәскин сычрајышлы, бир нөв гырыг-гырыг, рабитәсиз мелодијалар да олур. «Гытгылыда», «Шаһсәвәни» вә башга рәгсләр буна мисал ола биләр.

Мусигинин характери бә'зән ифа олундуғу јерләрә әсасән дәјишмиш олур. Мәсәлән, Нахчыванда «Тәрәкәмә»ни бир гәдәр сүр'әтлә, чәлд, һәтта дәчәлликлә ојнајырлар. Бакыда вә ја Гарабағда исә һәмин рәгс арам, һәзин, вүс'әтлә кедир. Ону ифа едән рәггасә, елә бил сүзүр.

Гәдим рәгс мелодиялары вә рәгс формалары заман кечдикчә бир сыра дәјишикликләрә уғрајараг нәсилдән-нәслә кечмишдир. Бу кечид дөврүндә онлар, ифачыларын фантазијасындан, инкишаф шәраитиндән, халгын характериндән, онун адәт вә ән'әнәлериндән асылы олараг дәјишир, јени сәчијјәви чәһәтләр әлдә едир.

Азәрбајчан рәгси, башга халгларын рәгсләри кими сајча чох олан мүхтәлиф жанрлара ајрылыр. Бунлардан ән әсаслары — әмәк, мәрәсим, мәншәт, идман, дөјүш, ојун, күтләви жанрлардыр. Һаггында данышдығымыз жанрлардан һәр бири јени рәнк, јени мә'на кәсб едир. Онлар јалныз жанр сәчијјәси бахымындан сабит галмышдыр.

Азәрбајчанда тарихән бәргәрар олмуш ән гәдим жанр — ән'әнәви мәрәсим жанрыдыр. Һәлә ибтидаи дөврдә овчулар, овун уғурлу кечмәсинә һәср олунмуш ән'әнәви мәрәсим рәгсини ифа етмәдән өз гәнимәтләринин далысынча кетмәздиләр. Ов, һәгигәтән, уғурлу кечдији тәгдирдә, ов мәнзәрәсини — һејваны изләмә, говма, тутма, чарпышма вә с. нәгл едән рәгси ифа едәрдиләр. Гобустандакы гаја тәсвирләри буну бир даһа сүбут едир. Үмумијјәтлә, мүәјјән бир дөвр әрзиндә мәрәсим характерли овчу рәгсләри чәһәтдән бүтүн халгларда үмуми бир охшарлыг вардыр. Онлар бир-бириндән јалныз чүз'и деталларла фәргләнирләр.

Баһарын кәлишинә һәср олунмуш «Коскоса», тәбиәтин ојанмасыны тәмсил едән «Сәмәни», «Гатыр Илјас» вә дикәр рәгсләр, һабелә тој, мәрәсим рәгсләри ән'әнәви рәгсләр сырасына дахилдир.

Азәрбајчан рәгсиндә мәншәт жанрлы — лирик мәнһәббәт, аилә рәгсләри, тәбиәтә, һејванлара, мәншәт әшјаларына вә дикәр шејләрә һәср олунмуш рәгсләр; дөјүш жанрлы — «Чәнки», «Мисри», «Короғлунун гајтармасы» вә с. рәгсләр идман жанрлы — зорхана; ојун жанрлы — мүхтәлиф јаллылар; «Гытгылыда», «Шаһсәвәни», «Кәсмә» кими сатирик рәгсләр; «Јаллы», «Күлүм еј», «Ғалај» кими күтләви рәгсләр; бағчылыга, мәнсул јығымына, балыг овуна, тарлачылыга һәср олунмуш әмәк жанрлы рәгсләр бөјүк инкишаф тапмышдыр.

Сөз јох ки, бу жанрлар онлардакы һәрәкәт дүзүмү, характери вә ифасы чәһәтдән бир-бириндән фәргләнирләр.

Һәрәкәтләр мусигинин характеринә, мә'насы вә мәзмунуна, рәгсин мејлинә ујғун кәлмәлидир. Бунлара мұвафиг кәлдикдә, һәрәкәтләр кениш вә јығчам, рәван вә кәскин, сычрајышлы вә ағыр, лирик вә комик, чошгун вә арам олмалыдыр.

Дедијимиз кими, ејни мелодија мүхтәлиф характерә малик ола биләр. Бу чәһәт һәм мелодијанын, һәм дә рәгсин ифа тәрзиндән, темпиндән вә дикәр сәбәбләрдән асылыдыр. Мәсәлән, «Узундәрә», адәтән, вүгарла, арамла ифа едилир. Буна мұвафиг шәкилдә рәгсин һәрәкәт дүзүмү дә — арам, инчә, мәғрур вә чох һәзин олачагдыр. «Узундәрә»нин јенә дә мұлајим, лакин бир гәдәр чәлд, сүр'әтли темпдә ифа олунмасы она бир нөв сәрбәстлик характери верир. Бу һалда рәгсин һәрәкәтләри чәлд, әл-голлу олачаг, һәм дә өз ифадәлилијини, кәзәллијини итирмәјчәкдир. Вә нәһајәт, «Узундәрә» рәгсини мәзәли, сатирик тәрздә дә ифа етмәк олар.

Әбәс дејилдир ки, бөјүк Азәрбајчан бәстәкары, халг мусигисинин

биличиси Үзејир Һачыбәјов мәшһур «О олмасын, бу олсун» комедијасында бу халг рәгсинин мелодијаларындан истифадә етмишдир.

Әсәрин гәһрәманы — адахлысы илә көрүшә кедән Мәшәди Ибады «Узундәрә»нин мелодијасы мұшајиәт едир.

Рәгси ифа едән заман ојнајанын һәрәкәтләри һәмишә мусигинин темпиндән асылы олур. Јаллыларын әксәријјәти ики вә ја үч темпдә ифа олунур. Башлангыч һиссәси арам тәрздә, бир вәзндә сәсләнир. Бу заман ојнајанын һәрәкәтләри кениш, лакин арамдыр. Бу һәрәкәтләр тәмкинли темпәраментлә ифа едилир. Бирдән темп дәјишир. Рәгсдә јүнкүл ојнагылыг әмәлә кәлир. Бә'зән тамашачыја елә кәлир ки, рәгс едәнләр санки учурлар — нечә дә сәрбәст, шан вә һәдсиз һәвәслә ојнајырлар. Һалбуки һәрәкәтләр дә, мусиги дә ејнидир, јалныз мусигинин темпи дәјишиб.

Рәгс мелодијасынын характери вә темпи — онларын киши вә гадын рәгсләринә, гоча вә чаванын ифа едәчәји рәгсләрә бөлүмәси ишиндә башлыча сәчијјәви чәһәтләрдир.

Гадын рәгсләриндә мусиги даһа һәзин вә сакит мелодијалы, һәрәкәт дүзүмләри кениш, адәтән дәјирми истигамәтдә олур. Лакин бу рәгсләрдә доланмадан, јериндәчә ифа олунан һәрәкәт, әсәсән, «сүз-мә»дир.

Гадын рәгси өз маһијјәти е'тибарилә мәләһәтли вә чазибәли олур. Бурада һәрәкәт дүзүмләри ахычыдыр, бәдәнин көвдә һиссәси, хүсусилә голлар даһа чох дәјирми һәрәкәтдәдир. Доғрудур, бә'зән ајры-ајры

Азәрбајчан Дөвләт Маһны вә Рәгс ансамблынын солисти Азәрбајчан ССР халг артисти Әлибаба Абдуллајев. 1950-чи ил.

рөггасэлэр кишиләрдән нүмунә көтүрәрәк, онлара хас олан һәрәкәтләри ифа едирләр. Лакин гадын рөгси бахымында бу бөјүк нөгсандыр.

Гадын рөгсиндә сычрајышлы һәрәкәтләре, атылыб-дүшмәје, кәскин дөнмәләре, чеврилмәләре, ајағы јерә вурмаға вә хырда һәрәкәтләре гәти сурәтдә јол верилмир. Азәрбајчан гадын рөгсинин өзүнәмәхус хүсусијјәти вар. Бурада әл-голун, көвдәнин вә башын һәрәкәти әсас рол ојнајыр. Гадын рөгсиндә, әсасән бәдәнин көвдә һиссәси ојнајыр, она көрә дә, ајаглар бир о гәдәр һәрәкәтдә олмур. Гадын рөгсинин белә бир характер алмасы, бу тәрздә тәшәккүл тапмасы тәсадүфи дејилдир. Әкәр гәдим Азәрбајчан халг рөгсиндә киши рөгсинин әсасыны ов, чарпышма, һәрби тәлимләр тәшкил едирдисә, гадын рөгсинин әсасы да евдарлыг, тарла, бағ-бағча вә бостан ишләринин тәсвириндән ибарәтдир. Бурадан ајдындыр ки, нәјә көрә Азәрбајчан гадын рөгсиндә голларын вә әлләрин бурма, ојнаг һәрәкәтинин, бунларын тәрәфдән-тәрәфә јердәјишмәсинин белә бөјүк ролу вардыр. Беләликлә, әл-голун һәрәкәти гадын рөгсиндә даһа артыг инкишаф етмиш, әмәк просесиндә бир о гәдәр кениш рол ојнамајан ајаг һәрәкәтләри исә рөгсдә, әсасән, јер дәјишмәни, јериндә аддымламаны, јүнкүлчә дөнмәләри мүшајјәт едән һәрәкәтләре чеврилмишдир.

Һәлә јахын заманларадәк бәзи рајонларда (мәсәлән, Шәкидә) гадынлар әјинләринә једди туман (ел арасында «једди тахта туман» дејирләр, варлы аилләрдән олан гадынлар исә он дөрдә гәдәр (он дөрд тахта) туман кејиб тојлара кедирдиләр. Белә туманларда рөгс едән гадынлар јериндә чәлд-чәлд һәрләнәр, фырланар вә сонра бирдән јерә отурардылар, туманлар, бәдәнин ашағы һиссәсини зәнк чичәјинә бәнзәр тәрздә өртәрдиләр. Рөггасәләр отурдуғу вәзијјәтдә әлләри, чийиләри, башы вә синәси илә мүхтәлиф чүр һәрәкәтләр ифа едирдиләр.

Азәрбајчан рөгс мелодијаларындан бир чохунун, о чүмләдән «Узундәрә» кими, кәлин кәтирмәјә һәср олунмуш, гадынлар зәрифлији, көзәллији илә, вүгарлы әзәмәти илә зәнкин бир мелодијанын мејдана кәлдији Дағлыг Гарабағда гадын рөгси кениш тәшәккүл тапмышдыр. Гадын рөгси һәмчинин Ләнкәранда, Астарада, Масаллыда да хејли инкишаф етмишдир. Бу рөгсләр, әсасән күтләви характер дашыјан вә чох вахт сүжетә малик олан рөгсләрдир. Бу рөгсләрин әксәријјәтиндә ифа олунан һәрәкәтләр кәнд тәсәррүфатында әмәк просесләрини тәсвир едир. Белә рөгсләр чох вахт маһны сәдалары илә мүшајјәт олунур.

«Узундәрә», «Һалај», «Чәбрибәјим», «Гытгылыда», «Күлкәз», «Һејвакүлү» вә дикәр рөгсләр, бир гајда олараг, гадынлар тәрәфиндән ифа олунур. Бу рөгсләрдән бәзиләринин мелодијасына кишиләрин гошулуб ојнамасына надир һалларда раст кәлмәк олар. Ифачылар гоча кишиләр вә ја чаван киши илә гадын олдуғда, онлар буну бир нөв комик планда ифа едирләр.

«Иннабы», «Мирзәји», «Вағзалы», «Гачајбала», «Јүзбири» вә дикәр рөгсләр, өз характери етибарилә гадын рөгсләри силсиләсинә аид олдуғлары һалда, бир чох рајонларда һәм гадынлар, һәм дә кишиләр тәрәфиндән ифа едилер. Ону да гејд едәк ки, «Чәнки», «Шалахо», «Бағдадурни» кими рөгсләр һеч вахт гадынлар тәрәфиндән ифа олунмур.

Азәрбајчан киши рөгсләри чох бөјүк һәрәкәт мүхтәлифлији, өзү дә әсасән ајаг һәрәкәти техникасы илә фәргләнирләр.

Киши рөгсләри мусигисинин чох һиссәси чәлд темплидир, чох вахт мусигичиләр тәрәфиндән мусиги сәс темпинин сон һәддиндә ифа олунур.

Киши рөгси ифа олунан заман мусигичиләрдә, хүсусилә зурна вә нағара чаланларда темпераментин олмасынын да бөјүк әһәмијјәти вардыр. Зурнанын сәдасы уча зирвәјә галхыр, сөзүн әсл мәнасында, рөгсә тәкан верир, бөјүк еһтирасла ојнамаға, рәнкарәнк, һәм дә хејли дәрәчәдә мүрәккәб техники һәрәкәтләрин темпераментлә ичра олунмасына сөвг етдирир. Бу заман нағаранын ритмик хырдалыглы зәрбләри мүстәсна дәрәчәдә рәнкарәнкләшир. Мусигинин кур сәдасы вә нағаранын сүрәтли зәрбәләри рөггасы тәләсдирир, о, өз рөгсинин темпини кетдикчә сон һәддә гәдәр артырыр.

Киши рөгси Шәки рајонунда даһа чох инкишаф етмишдир. Шәкилиләр арасында маһир усталар, мәсәлән, әсримизин әввәлиндә чох мәшһур олан «Тарабасы» рөгсинин ифасы илә шөһрәт газанан Сејидаға кими рөггаслар олмушдур. Инди тамамилә унутулмуш «Тарабасы» һәзин, арам рөгсдир. Сејидаға демәк олар ки, тәрпәнмәдән рөгс едәрди. Елә көзәл, мәһарәтлә ојнајарды ки, тамашасына бүтүн кәнд әһли јығышарды. 30-чу илләрин ахырларында Шәкидә Мухтар, Нури кими танынмыш рөггаслар фәалијјәт кәстәриб. Онлар һәмни дөврдә Бакыда јеничә тәшкил едилмиш Азәрбајчан Дөвләт халг рөгси ансамблында да профессионал рөгс сәнәтинә тәсир кәстәришләр.

Азәрбајчан гадын рөгсиндән

Азәрбајчан Дөвләт Маһны вә Рөгс ансамблынын солисти Туту Һәмидова. 1950-чи ил.

Загатала мэдэнијјет евинин рэгс ансамблынын солисти
Р. Абрамова «Авары» рэгсини ифа едир. 1938-чи ил.

фэргли олага, киши рэгсіндэ јериндэ тэрдпәнмэ нисбэтән аздыр. Сөз јох ки, тэрдпәнмэзлик бурада рэгсин шэклинэ аиддир. Гадын рэгсинэ дөврэ вурмаг, чарпаз тэрдэ-бир јердән башга јерэ кечмэлэр хасдыр. Киши рэгси исэ рэнкарэнк, чох һиссэси јердэјишмэдән ифа олуан һэрэ-кэтлэрлэ зэнкиндр. Загатала рајонунда кишилэр өз гочаглыгларыны кестэрмэк үчүн рэгс саһэсини мүэјјән предметлэ мөһдудлашдырыр-дылар. Мәсэлән, дөрд гыса чубугу јерэ квадрат шэклиндэ дүзэр вэ һәмнин сөддэ рэгс едәрдилэр. Вэ ја падносу јерэ гојуб үстүнэ чыхар, јердэјишмэдән, онун ичиндөчө өз усталыгларыны кестэрәрдилэр. Рэгс едәнлэрин сајы ики-үч нэфэр оlanda, бу ојнама бир нөв чөлд һэрэкетлэр — гочаглыг, мөһарэт јарышына чеврилэрди. Бэ'зән ики-үч киши рэгс заманы, әллэрини бири дикэринин чижиннэ гојуб гөвс шэклини јарадар, тэглид тэрдиндэ ејни һэрэкетлэр ифа етмэјэ чалышардылар.

Јарыш үнсүрү гадын рэгсинэ дә аиддир. Бу рэгси ики-үч нэфэр ифа едәндэ, онлар чалышырлар ки, чох инчелик, көзәллик кестэрсин, ојна-јыб-сүзмәклэриндән даһа чох һэзз алсынлар.

Азэрбајчан рэгсинэ хас олан хүсуси бир адәт дә вар. О да биринчи рэгс едәннин өзүнүн өзүндән хошу кәлмәси, өзүнү бөјәнмәсидир. Рэггас вэ рэггасэ рэгси бир нөв тамашачы үчүн дејил, өзү үчүн ифа едир. Он-

лар чох вахт тамашачыны јаддан чыхарырлар. Ојнамаг онларын хошуна кәлир. Онлар өз рэгслэри илә, өз зәрифлији, мөләһәти вэ ја мөһарәти илә фәһр едирлэр. Кишилэр Азэрбајчан рэгсіндэ чох вахт эзәлэлэрини кәрир, синәсини габага верир, нәзәрини узатдыгы әллэринэ зилләјирлэр. Онун гамәти вүгарлы, бәдәни сәррастдыр, һэрәкәтлэринин әксәријјәтиндэ диз-дирсәји даһа чох кәрилмишдир. Рэгсин руһунда гүввәт, чөлдлик, мөрдлик вэ гәһрәмәнлыг пафосу дујулур.

Азэрбајчан рэгслэри, әсасән, соло рэгсләрдир. Гәтта ејни вахтда тэрдпәнмэ нисбәтән аздыр. Сөз јох ки, тэрдпәнмэзлик бурада рэгсин бир нечэ рэггасэ (ики вэ ја үч нэфәрдән артыг олмамагла) рэгс етдији тәгдирдә дә рэгс соло рэгси олага галыр, бурада ифачылардан һәр бири өз мөһарәтини кестэрмәјэ чалышыр. Чох вахт онлар јан-јана, үз-үзә вәзијјәтләрдә ојнајырларса да, биринин рэгси неч дә дикэринин рэгси илә баглы олмур.

Дует рэгслэри, ики рэггас вэ ја рэггасэ тәрәфиндән ифа олунмасына бахмајараг, онлардан биринин рэгси илә дикэринин рэгси арасында таршылыгы әлагә вардыр. Белә «дәјишмә» типли рэгсләрә мисал олага «Чәбрибәјим»дәки бөј вэ кәлини вэ ја «Коса-кәлин»и, мүхтәлиф комик вэ сатирик, бә'зи ән'әнәви рэгсләри кестэрмэк олар.

Группа ифа олунан рэгсләр — мүэјјән бир сүжет хәтти олан, бир сыра пантомима үнсүрлэрини әһатә едән рэгсләрдир.

Бу рэгсләри бир груп адам (5—15 нэфәр) ифа едир. Мәсэлән, бөј вэ кәлиндән башга онларын достларынын, рәфигәлэринин иштирак етдиклэри «Чәбрибәјим», һабелә «Күлмәји», «Гытгылыда» вэ дикәр рэгсләр бу силсиләдәндир.

Күтләви рэгсләр, әсасән Азэрбајчанын чәнуб рајонларында (Ләнкәранда, Астарада, Лерикдә, Масаллыда, Нахчыван МССР-ин Илич вэ Ордубад рајонларында) јајылмышдыр. Белә рэгсләрә Загатала вэ Баллакәндә дә раст кәлмэк олар.

Күтләви рэгсин әсас даһа кениш јајылмыш нөвү — јаллыдыр. Онун ифасында 80—100 адам иштирак едир.

АЗЭРБАЈЧАН ХАЛГ РЭГСЛЭРИ АДЛАРЫНЫН ЈАРАНМАСЫНА ДАИР БЭ'ЗИ МӘ'ЛУМАТЛАР

Азэрбајчан халгынын мусиги габилитәти бүтүн тарихи боју бу дијара кәлмиш бир чох адамлары валәһ етмишдир. Бәлкә дә онун һәр бир мусигчиси — рэнкарэнк маһныларын вэ рэгс мелодияларынын мүәллифидир. Бу мелодиялардан бә'зилэри бир мүддәт јашадыгдан сонра унутулурду. Мүтәмади олага јени-јени мелодиялар јарандыгындан бунлардан ән јахшылары сечилир, тәшәккүл тапырды. Она көрә дә рэгс мелодияларынын һамысы һаггында, даһа доғрусу, неч олмәзса сон јүз илдә јарадылан рэгсләр һаггында данышмаг белә мүмкүн дејилдир. Чүнки Азэрбајчан рэгслэринин јаранмасы, тәрәгги тапмасы вэ адлары һаггында тарихән бизә чох аз мә'лумат чатмышдыр.

Рэгс адларындан чох аз бир һиссәси тәсадүфи адлардыр. Рэгслэрин адларынын чох бөјүк гисми исә тәхминән мүэјјән бир анлајыш јарадыр, нәјсә, кимсә һәср олунурду. Бу һәсрәдилмәләр әввәлән тәбиәтә —

күлләрә, чичәкләрә вә с. анддир. Бир чох адлар, әсасән рәгс мүүллиф-ләринин, ја да онларын аилә үзвләринин адларына һәср олунурду. Мүүјјән јерләрә — дағларә, дәрәләрә, шәһәрләрә, кәндләрә, чајларә вә с. һәср олунмуш рәгс адлары да аз дејилдир. Елә рәгсләр дә вардыр ки, онларын мүүллифләри вахтилә Азәрбајчанда мәскән салмыш бир чох гәбиләләри тәмсил едәнләрдир.

Будур, даһа чох јајылмыш рәгсләр ашағыда адлары чәкилән рәгсләрдир.

Абајы. Бу рәгс Шәки-Зағатала зонасында јаранмышдыр, Бу јерләр-дә аһыл гадына «абај» дејирләр. Ону, әсас е'тибарилә аһыл адамлар— һәм гадынлар, һәм дә кишиләр ојнајырлар. Рәгсин мелодијасыны Шәки мусигичиләри јаратмышлар. Бир гәдәр мүбалиғәли, күлмәли рәгсдир. Ајағлар јана гојулан вәзирјәтдә ики дәфә јүнкүлчә каһ бу тәрәфә, каһ о тәрәфә гәдәмләјир. Баш ашағы әјилир. Әлләр паралел тәрздә саға-сола апарылыр. Бәдән ритмик вурғуда азча дикәлир.

Рәгсин темпи арамдыр. Бир заман Шәкидә «Абајы» рәгсини коллектив сурәтдә ојнајырдылар. Сонралар соло рәгсинә чеврилмишдир. «Абајы»ны соло рәгси кими 3—4 адам бирдән, һәм дә һәр кәс өзү үчүн, јә'ни ојундашы илә заһири әлагәси олмадан ојнајыр.

Һазырда Шәки рајонунун Кишкәнд, Оһуд, Гохмуг, Балталы, Гарадағлы кәндләриндә, һабелә Зағатала вә Балакән рајонларында даһа чох гочаларын ојнадығы рәгсдир.

Авары. Өз мәншәји е'тибарилә Азәрбајчанда јашајан аварларә мән-субдур. Гејд етмәк лазымдыр ки, «Авары» рәгси азәрбајчанлылар арасында да кениш јајылмышдыр. Онун үчһиссәли мүрәккәб формасы вардыр. Рәгсин мелодијасы арам-арам, сычрајышлар шәклиндә башлајыр. Сонрадан темпи артыр, орта темпә кеңир, нәһајәт, лезкинка ритминдә чәлд сәсләнән, темпераментли рәгсә чеврилир.

Шәкидә «Авары»нын өзүнәмәхсус мелодијасы вар. Зағаталада бу рәгс (бурада онун адына «Тала» да дејирләр) тамамилә башга бир мусиги сәдасы алтында кедир. Зағаталада буну һәм кишиләр, һәм дә гадынлар ојнајырлар. Лакин «Авары»нын гадын ифасынын мелодијасы киши рәгсинин мелодијасындан фәрғләнир.

Шәкидә бу рәгс јалһыз соло ифа олунур. Зағаталада исә һәм тәк, һәм дә коллектив сурәтдә ифа едилир. Зағатала рајонунун Јухары Чардахлар, Јухары Тала, Чар, Кујан, Мазых, Данаки кәндләриндә, Балакән рајонунун Гатых, Габахыл кәндләриндә «Авары» ән мәшһур вә кениш јајылмыш рәгсләрдән биридир.

Ағыр гарадағы. Гарадағда јаранмыш рәгс мелодијасыдыр. Һәм дә Шәки вә Зағатала рајонларында кениш јајылмышдыр. Адындан көрүндүјү кими, ағыр, арам темпдә ифа олунур. Ритм гурулушуна вә интона-сијасына көрә «Абајы»ја охшајыр, ону тәкчә гочалар дејил, чаванлар да ојнајырлар.

Азәрбајчан. Сон дәрәчә мелодик гәдим рәгсдир. Ону јалһыз киши-ләр ојнајырлар. Инди бу мелодија надир һалларда ифа едилир. Азәрбајчан бәстәкары М. Магомајев өзүнүн «Нәркиз» операсында бу рәгсин мусигисиндән истифадә етмишдир. Вахтилә «Азәрбајчан» чох мәшһур рәгс олуб, тәнтәнәли мәрәсимләрдә ифа едилиб. Ону даһа чох бајрам

либасында, чәркәзи чухада ојна-јыблар. Рәгсин шән, шән, чошгун мелодијасы, хејли чәлд темпи ифачыдан хүсуси мәһарәт тәләб едир. Бу рәгсдә ифачы һеч дә тамашачылары виртуозлуг техника-сы илә валех етмәјә чәһд көстәр-мәзди. Вүгарлы, көзәл гамәтдә, сәлис, һәм дә әһатәли һәрәкәт-ләрлә јүнкүлчә дөврә вурараг сүзәрди.

Алча күлү. Бу рәгс мелодија-сы тәғрибән 1910—1912-чи илләр-дә, Шамаһы рајонундакы Қалва кәндинин сақини Әли Қәримов тәрәфиндән јағарадылмышдыр. Халг мусигичиси Әли Қәримов чох кениш јајылмыш рәгс мелодијаларынын мүүллифи олуб. «Алча күлү» рәгсини, әсасән га-дынлар ојнајырлар. Темпи бир гәдәр чәлддир. Бу рәгс мелодија-сыны инди дә һәвәслә ифа едир-ләр.

Асма-кәсмә. Бу рәгс ән гәдим ән'әнәви тој мәрәсими рәгсләрин-дән биридир. Һазырда Нахчыван рајонунда ифа едилир. Она көрә белә ад верилиб ки, мусигинин сәдалары алтында кәлини бәјин евинә кәтирләр. Кәлини көчү-рәндә мусигичиләр чалар, кәлини мүшајиәт едән гадынлар исә онун гаршысында ојнајырлар. Рәгс маһны илә мүшајиәт олунур. Маһныны рәгс едәнләр вә тама-шачылар охујурлар.

Рәгсин темпи арамдыр, бир гәдәр мүбалиғәли, сычрајышлы шәкилдәдир.

Аста гарабағы. Адындан кө-рүндүјү кими, бу рәгс Гарабағда јараныб, лакин республиканын чәнуб рајонларында, хүсусән Нахчыванда вә Шаһбузда да кениш јајылмышдыр.

Нахчыванда бу рәгсә садәчә оларәг «Гарабағы» дејирләр. Чох гәдим рәгсдир. Нахчыванын Хынчов кәндиндә бу рәгси јалһыз гоча кишиләр вә гадынлар ојнајырлар. Рәгсин һәрәкәт дүзүмләри сабитдир, арам һиссәдә јериндәчә, сонра исә бир гәдәр тәрпәнишлә ифа олунур.

«Вағзалы» рәгси.

Шаһбузда бу рэгси јалныз аһыл гадынлар ифа едирләр. Рэгсин темпи арамдыр.

Ај бәри бах. Эн мәшһур вокал мелодиялардан бири олараг республиканын рајонларында ифа едилиб. Еһтимал едилдијинә көрә, јарандыгы јер Ағдамдыр. Лакин Бақыда вә Шәкидә даһа чох јајылмышдыр. «Ај бәри бах» јалныз гадынлар тәрәфиндән ифа олунан эн гәдим рәгсләрдәндир. Шәкидә ону, адәтән гәдим милли палтарда ојнајырлар.

Белә күман олунар ки, «Ај бәри бах» әввәлләр јаллы формасында олмушдур.

Шәкинин гочаман мусигчиләриндән бири олан Ибад Фәтуллајевин дедијинә көрә, бу маһны — рэгс говушмасы әввәлләр «Шешәбәј» адланыб. Маһнын мәтни дә буну тәсдиг едир.

«Пәнчәрәдән даш кәлир,
Ај бәри бах, бәри бах;
Хумар көздән јаш кәлир,
Ај бәри бах, бәри бах;
Шешәбәјин гызлары,
Ај бәри бах; бәри бах» вә и. а.

Инди «Ај бәри бах» маһны тәрзиндә ешитмәк олур. Бир рэгс кими чох күман ки, һеч јердә ифа олунмур.

Бәнөвшә. Олдуғча зәриф рэгсдир. Рэгс, әсасән гадынлар тәрәфиндән һәм арам, һәм дә чәлд темпдә ифа олунур. Бәзи јерләриндә мелодия јериндәчә тез-тез дәнмәләри бир нөв јада салыр.

Мелодиянын мүәллифи барәдә әлдә едилән мәлүматлар бир-бири илә ујғун кәлмир. Нахчыван мусигчиси Сәфәр Рәчәбовун дедијинә көрә рэгсин мелодиясыны Бақы тарзәни Әһәд Әлијев јаратмышдыр. Лакин белә бир фикир дә вардыр ки, онун мүәллифи Шамаһы рајонундақы Калва кәндинин сақини Әли Кәримовдур. Фолклор тәдгигатчыларындан бәзиләри икинчи фикрин мәнтигә јахынлығыны гејд едирләр.

Рэгс 1910-чу илдә јаранмышдыр. Тәкчә халг шәнлији мәчлисләриндә дејил, һәм дә профессионал вә өзфәалијјәт сәһнәләриндә кениш јајылмышдыр.

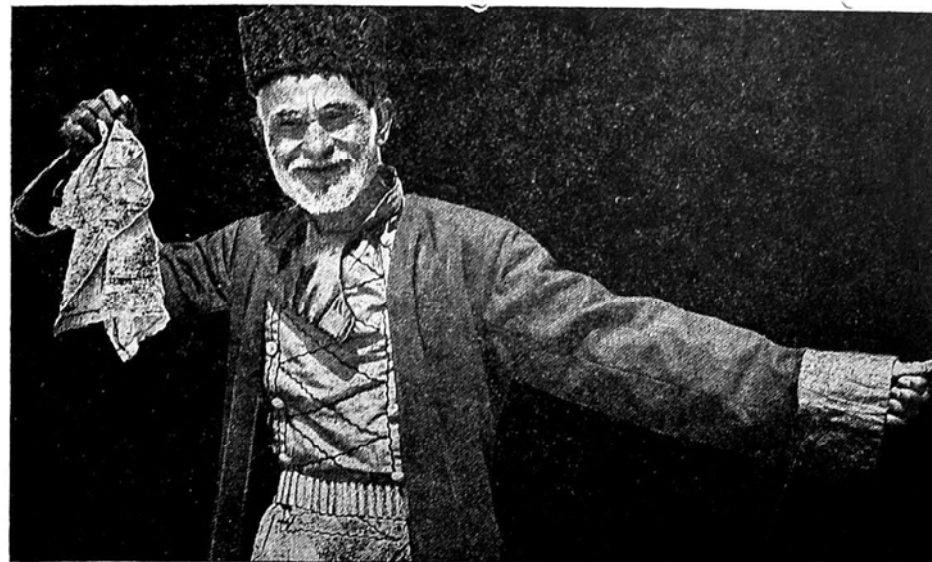
Брилјант. Бу рэгсин ики варианты вар. Онлардан бири тәгрибән 1920—1922-чи илләрдә Бақыда јараныб. Темпи чәлддир, мелодиясы сон дәрәчә ојнағдыр. Кишиләр тәрәфиндән ифа олунур.

Ејни адлы дикәр вариант — јалныз гадын ифасы үчүндүр. Биринчи рэгсдән сонра Нахчыванда мејдана чыхыб. Мелодиясы инчәдир, аһәнкадар сәсләнир, темпи арамдыр.

Вағзалы. Азәрбајчан халгынын эн севимли рәгсләриндән биридир. Сон дәрәчә зәриф, үрәјәјатан мелодия, инчә јумшаг һәрәкәтләр бу рэгси халг арасында даһа кениш јајмышдыр. Азәрбајчанда елә бир тој олмур ки, орада «Вағзалы»нын чазибәдар сәдасы ешидилмәсин.

Чох гәдим, өз адындан хејли гәдим рэгсдир, онун мәнбәјини тарихдә ахтармаг лазымдыр.

Мәлүм олдуғу кими, XVI әсрдә Азәрбајчанда чәнубдан кәлмиш Гарагојунлуларын бөјүк бир гәбиләси мәскән салмышдыр. Онлар чохлу

Азәрбајчан халг рәгсләринин маһир ифачысы Гәсән Фәрәч оғлу. Нахчыван МССР. 1939-чу ил.

маһны вә рәгсләр јаратмыш, лакин бунлардан тарихдә из галмамышдыр. Тәкчә бир мелодия әсримизә гәдәр кәлиб чатмышдыр ки, ону да гарагојунлулар нәслиндән олуб, һазырда Шәки рајонунун Тәпәчәннәт, Чај гарагојунлу, Дәрәчәннәт, һәтәм обасы, Ширинбулаг, Кәһриз вә башга кәндләрдә јашајанлар горујуб сахламышлар. «Вағзалы» рэгсинин әсасыны тәшкил едән, әввәлләр «Гарабағын ағыры» адланан гәдим мелодия сонралар ики һиссәјә шахәләнәрәк «Аста гарабағы» вә «Вағзалы» мелодиясына чеврилиб.

Шәки сақинләринин сөјләдикләри бир фәрзијә дә вар. Онларын дедијинә көрә исә «Вағзалы» мелодиясы «Дәнизә кирмә» маһнысынын мелодиясы әсасында әмәлә кәлиб. Бизчә, белә бир фәрзијә һәгигәтдән узағдыр. Көрүнүр, гочаман мусигчиләри һәмин маһнын мелодиясындақы башланғыч һиссәси јанылдыб. Бәли, әкәр маһнын әввәлинчи ики сәтри «Вағзалы»нын әввәлини хатырладырса да сонрақы ики сәтир, даһа доғрусу, ики сәтрин мелодиясы бу фикри тәсдиг етмир.

Бәс бу рэгсин ады, ачыг-ајдынча дәмир јолуна һәср едилмиш ады һарадан мејдана кәлиб? Мәлүмдур ки, Азәрбајчанда дәмир јолу хәтти илк дәфә Бақы илә Балаһаны — Сабунчу вә Сураханы нефт мәдәнләри арасында салынды. Әввәл бу дәмир јол хәтти илә анчаг нефт дашыјардылар. Сонра сәрнишин дашымаларына да башланды. Ондан да әввәл 1883-чү илин мајында Тифлислә Бақы арасындақы дәмир јолу ишә салынмышдыр.

Тәсәввүр етмәк һеч дә чәтин дејилдир ки, дәмир јолу хәттинин олмасы әһалинин бир јердән дикәринә кедиб-кәлишини нә гәдәр асанлашдырмышдыр. Кәлини өз јерләриндән башга бир шәһәрә апаранда бу хош сәфәр дәмир јолуна дүшсәјди, бүтүн гоһум-әгрәба, гоһшулар вә гоһаглар ону вағзаладәк маһны илә, чалыб ојнамагла јола салардылар. Вағзалда бир даһа, гоһаглар үчүн видалашма шәнлији дүзәлдәрдиләр, кәлини бәј евинә јола дүшәрди. Бурада, даһа доғрусу, бу ән'әнәјә, бу тәнтәнәјә һәср олуна, јени мелодија «Гарабағын ағыры» адлы рәгс мелодијасы мејдана чыхыр. Бу ад инди бүтүн Загафгазијада «Вағзалы» ады илә мәшһурдур.

Һазырда бу рәгсин мелодијасы кәлинин адамларыны мүшајиәт едир. Гоһаглар мусигинин уча сәдалары алтында ојнаја-ојнаја, әввәлләр исә мәш'әлләрлә, түфәнк ата-ата күчәләр боју шәнликлә, (һөкмән дејил ки, вағзала) кедир, «Вағзалы»нын мелодијасы да тојун бу мөгәмындакы шадлыг тәнтәнәсинин бир нөв рәмзи кими сәсләнир, хош мәрәси ми даһа да руһландырыр. Бәјин евиндә һәмин мусигинин мелодијасы алтында онун гоһум-әгрәбасы чох вахт өзү дә ојнајыр.

Сөз јох ки, «Вағзалы» адынын әмәлә кәлмәси барәдә јухарыда дејиләнләр јалныз фәрзијәдир. Ахы, һамыја мә'лумдур ки, кәлиниләрин әксәријјәти ата евиндән чох да узаға көчмәјәндә, адәтән фәјтонларда (шәһәр јерләриндә) вә атла (кәнд јерләриндә) кедәрдиләр. Һәр һалда фәрзијә олса да буна реал зәмин вар. Чүнки кәлинин узаға көчмәси, онун о заманларда һәлә адәт едилмәмиш бир нөвдә, јәни вағзалларда јола салынмасы о гәдәр мүһүм, һәјәти һадисә иди ки, она лап хүсуси бир рәгс мелодијасы («Вағзалы») һәср едә биләрдиләр.

«Вағзалы» рәгси олдуғча чәзибәли, гәшәнк, сон дәрәчә лирик рәгсдир. Ону инчәликлә, бир нөв, сүзкүн, ахычы һәрәкәтләрлә ојнамаг ләзымдыр.

Велачола. Бу рәгс әсримизин 20-чи илләриндә Лерикин јахынлығындакы Велачола кәндиндә јерли мусигичи тәрәфиндән јарадылыб. «Велачола»нын мусигиси о гәдәр ојнаг вә көзәлдир ки, рәгсин өзү тәкчә јарандығы кәнддә дејил, һәм дә чох-чох узағларда јайылмышдыр. Бу рәгс Лерик вә Ләнкәран рајонларында инди дә ифа едилир. Рәгсин ифасы арам темпдәдир.

Газағы. Ән гәдим Азәрбајчан рәгсләриндән биридир. Адындан мә'лумдур ки, рәгс Газах рајонунда јаранмышдыр. Бурада о, инди дә ән кениш јайылмыш рәгсләр сырасындадыр. Јарандығы јердән узағларда да мәшһурдур. Олдуғча јејин һәрәкәтли, чошгун рәгсдир. Сәлис интонасијалы ритмләр «Газағы»ја хүсуси рөвнәг верир, ону кишиларин ән севимли рәгсләриндән биринә чевирир.

Белә фәрз олунар ки, «Газағы» дөјүшчү рәгсидир. Ону јүрүшә вә һәрбә кәдәндә ифа едиләрмиш.

Бу рәгс демәк олар ки, бүтүн профессионал вә һәвәскал коллективләрин репертуарында өзүнә хүсуси јер тутур. Сәһнә тамашасы кими гурулушунда «Газағы» ону бөјүк мөһәрәтлә ојнамағы бачаран бир дәстә киши тәрәфиндән ифа олунар. Рәгсдә дүзүмү рәнкарәнк вә техни ки чәһәтдән мүрәккәб һәрәкәтләр чохдур.

Мәишәтдә бу рәгс соло гајдасында ифа олунар. Ојнајанлардан һәр бири өз габиліјјәтини, рәгсдә нәјә гадир олдуғуну көстәрмәјә чалышыр.

Рәгс никбинлик вә гәһрәманлыг пафосу илә јанашы һәм дә инчәлик, тәмкинликлә зәнкиндир. Ону даим бир гајдада, јалныз техни ки чәһәтдән мүрәккәб олан һәрәкәтләрин һесабына ојнамаг олмаз. Рәгсин ифасында киши рәгсләринин чоһунда олдуғу кими, һөкмән сәрраст һәрәкәтләр, даһили гүввәнин әзәмәти тәләб олунар.

Гајтағы. Ән чох мүбаһисә доғуран рәгсдир. Бу сөз Азәрбајчанын ел-обасында артыг узун әсрләр боју ишләнмәкдәдир. Рәгсин өзү исә ритминә, һәрәкәтләринин гурулушуна көрә ади лезкинкаја јахындыр. Онла кы чәлд темп, һәдсиз дәрәчәдә бармаг үстә дурма, диз үстә фырланма, дөнмәләр — лезкинкаја хасдыр.

Һәр шејдән әввәл гејд етмәк ләзымдыр ки, «Гајтағы»нын јайылма зонасы јерли әһәләлидир. Лерикдә, Шаһбузда, Нахчыванда, Илич рајонунда, һәтта гоһаман мусигичиләр дә бу рәгс һаггында һеч бир шеј ешитмәјибләр. Ләнкәранда мәшһур олан Худадат «Гајтағы»ны өз репертуарына даһил етмишдир. Бу, һәмин рәгс һаггында јекәнә мә'луматдыр. Рәгсин мәнбәјини республиканын шимал рајонларына јахын олан јерләрдә ахтарыб-тапмаг ләзым кәлирди. Лакин нә Шәкидә, нә дә Зағаталада бу рәгс барәсиндә ајдын, дүрүст бир аңлајыш јох иди. Шәкидә гоһаман тарзән Ибад Фәтуллајев данышыр ки, Гарабагда чоһдан бәри белә бир арам «Гајтағы» рәгси олуб. И. Фәтуллајев тәрәддүдлә дејир ки, «дејәсән, бу рәгсин адына «гајсағы» дејәрдиләр».

Көрүнүр ки, рәгсин көкләри Азәрбајчанда әмәлә кәлмәјиб. Һәгигәтән беләдир. Абасгулу Аға Бакыханов өзүнүн «Күлүстани-Ирәм» китабында көстәрир ки, Гајтағ Дағыстанын үч әјәләтиндән бири олуб, Дәрбәнддән шималда јерләшиб.

Дағыстанда һазырда да Гајтағ рајону вар. Бурада гоһалар инди дә «Гајтағы» ојнајырлар. Тарихдән мә'лумдур ки, әввәлки әсрләрдә һәм Азәрбајчан, һәм дә Дағыстан әһалиси тез-тез бүтөн гәбиләләрлә бир дијардан дикәринә көчәрдиләр. Дағыстанда, хүсусән Дәрбәнд рајонунда азәрбајчанлылар, Азәрбајчанын Губа, Зағатала, Балакән рајонларында ләзкиләр чоһдур. Ән бөјүк көчмәләр Фәтәли ханын дөврүндә баш вермишди. Јәгин ки, Дағыстан гәбиләләриндән бири, мәһз гајтағы гәбиләси дә рәгсин јарадычысы олмушдур. «Гајтағы»нын ритминдә вә һәрәкәтләриндәки Дағыстан характери бурадан ирәли кәлир. Азәрбајчанлылар бу еһтираслы вә гәшәнк рәгси гәбул етмиш вә онда чох шеји дәјишмишләр. Рәгсин популјарлығы о дәрәчәјә кәлиб чыхмышдыр ки, азәрбајчанлылар «Гајтағы» рәгсини, гардаш гајтағ халгы илә ејни олан бајрам шәнликләри вә тәнтәнәли мәрәсимләрдә ојнамагла ону өзләринин рәгси һесаб едиләр. Халг «Гајтағы»нын аһәнки зәмининдә республиканын шимал һиссәсиндә өз мејлинә ујғун дүзүмлү рәгсләр јарадыр. Мәсәлән, «Ағамалы», «Кәраты», «Кәндири», «Көмүрү» кими «Гајтағы» аһанкинә ујғун кәлән Азәрбајчан рәгсләри белә јаранмышдыр.

Мүхтәлиф «Гајтағы»лара ејни һәрәкәтләр хасдыр. Булар — чоһлу һәрләнмә вә фырланмалардан, һәдсиз рәнкарәнк дүзүмләрдән, о чүмләдән бармаг үстә дурараг тулланмалардан, чијинләри тәрпәтмәдән сүзкүн тәрздә әсас кәзишдән, јумруғларын јарыдүјүлмүш тәрздә тутулмасындан, голларын вәзијјәтиндән, голун бири тарым јана ачылдығы

һалда, дикәр элин вәзнәжә җахын тутулмасы кими һәрәкәтләрдән вә нәһәјәт, кејимләрин ошарлығындан ибарәтдир.

Бунунла бирликдә, бизә елә кәлир ки, «Ғајтағы»ны тамашаја һазырлајанлар тәрәфиндән онун фәргләнмәјән тәрздә, јә'ни Дағыстан вә ја күрчү ләзкинкаларындан әсла сечилмәјән бир тәрздә гојулмасы јанлышдыр. Азәрбајчан рәгсләри Дағыстан рәгсләриндән кәскин сурәтдә фәргләнир. һәм дә һәтта, «Ғајтағы» кими рәгсдән сөһбәт кетдикдә белә, Азәрбајчан милли рәгсләринә хас олан һәрәкәтләрин мүхтәлиф тәрздә дүзүмлүлүјү, рәнкарәнклији чәһәтнини јаддан чыхармағ олмаз.

Тәәссүф ки, һәм профессионал балетмејстерләр, һәм дә өзфәалијјәт рәгс коллективләринин рәнбәрләри «Ғајтағы» рәгсинин орижинал, һәгиги хореографјасынын мејдана чыхарылмасына нанл ола билмәмишләр. Бу мәсәлә, көрүнүр, сон дәрәчә чәтин вә мүрәккәбдир. һәр һалда бу вәзифәнин јеринә јетирилмәси хүсуси тәдигатлар апармағы вә әлдә едилмиш олан, һабелә бундан сонра һәмнин мәсәләжә аид республиканын бүтүн рајонларындан топланыласы чүз'и мә'луматларын диггәтли тәһлилинни тәләб едир.

«Ғајтағы» мүхтәлиф адларда — «Үч дост», «Једди гардаш», «Оғланлар рәгси» вә дикәр адларда ифа едилиб. Лакин бунларын һамысы, демәк олар ки, бир-бириндән һеч бир чәһәтдән фәргләнмир.

Бунунла бәрәбәр «Ғајтағы» ады тамамилә јоха чыхмамышдыр. Она илк дәфә оларағ Үзејир һачыбәјов мүрачнәт етмишдир. Ондан сонра Нијази, Тофиг Гулијев, Рәшид Әфәндијев, Рауф һачыјев вә дикәр Азәрбајчан бәстәкарлары «Ғајтағы» јазмышлар. «Ғајтағы» Азәрбајчан Дәвләт Маһны вә Рәгс ансамблынын репертуарында, даһа сонра һәм дә профессионал вә өзфәалијјәт коллективләринин репертуарларында өзүнә мәхсус јер тутмуш, беләликлә, өзүнүн икинчи һәјатына гәдәм гојмушдур.

Гочәди. Бу рәгс гочу Әлијә һәср олунмуш бир рәгсдир. Рәгс мәзәли характер дашыјарағ ингилабдан әввәл Бақыда мөвчуд олмуш гочуларын түфејли һәјәт тәрзини көстәрирди. Зор илә мүәјјән чинајәтләрә әл атан, адам өлдүрмәкдән белә чәкинмәјән, гајғысыз јашајан јарарсыз адамын тимсалы кими ифа едилирди. Рәггас ифа заманы гочуја хас олан әдалары тәчәссүм етдирәрәк ону сатирик планда чанландырыр вә гочуну күлүш һәдәфинә чевирирди. Әлбәттә, белә бир рәгсин һәјаты узун өмүр сүрә билмәзди.

Ики арвадлы. Бу мәзәли рәгс Шәки рајонунун Гардағлы кәндиндә јарадылмышдыр. Кишиләрин ифа етдикләри бу рәгс мәзәли характер дашымыш вә сатирик планда ојнанылармыш. Рәгсин ифасы заманы рәггас мүәјјән мәтндән дә истифадә едәр, бу исә рәгсин комик планда тә'сирини артырмыш оларды.

Гызлар булағы. Бу рәгсдә бәһс олунан булаг Нахчываның җахынлығындадыр. Бурада гызлар јығышар, чалыб-ојнајар, маһны охујардылар. «Гызлар булағы» рәгси дә бурадан мејдана кәлиб. Бу рәгсин мелодијасыны инди дә Нахчыванда вә онун рајонларында тез-тез ешитмәк олур. Нахчыван мусиггичиси Сәфәр Рәчәбовун дедијинә көрә, Әһәд Әлијев «Гызлар булағы» мелодијасыны әсас кетүрәрәк, ону бир гәдәр ишләдикдән сонра өзүнүн мәшһур «Он дөрд нөмрә» рәгс мелодијасыны јаратмышдыр.

Рәгс орта темпидир. Олдугча лирик вә зәрифдир. Онун һәрәкәт дүзүмләри кениш тәрздә дөврә вурмадан вә ја бир хәтт боју сүзмәдән ибарәтдир.

Гызыл күл. Гадынларың севимли рәгсләриндән биридир. XX әсрин 30—40-чы илләриндә Азәрбајчаның һәр јериндә, хүсусән Бақыда вә Нахчыванда јајылмыш орта темпдә ифа олунан гәдим рәгсдир. Рәгсин һәрәкәт дүзүмләри тәмкинли, һәтта бир гәдәр утанчагваридир. Рәгс инди дә арабир ифа олунур. Бу рәгси даһа чох шәһәр тојларында ојнајырлар. Рәгси әксәр һалда кәнч гадынлар вә гызлар ифа едирләр.

Гытгылыда. Гытгылыда рәгсин ритмини имитасија едән сәсләрдән ибарәтдир (тра-та-та-та кими). Хүсусилә Бақыда кениш јајылмыш ән гәдим гадын рәгсләриндән биридир.

Сүжетли рәгс олан «Гытгылыда»да ритмә ујғун тәрздә әл чалма сәдалары алтында бу вә ја дикәр сурәти тәсвир едирләр. Онлардан бири утанчағ, чәсарәтсиз кәлиндир. Утана-утана рәгс едир, горха-горха һеј јан-јөрәјә бахыр ки, бирдән гајнанасы кәләр. Гајнана чыхыр — ачығлы, дејинкәндир, кәлин дә ону көрән кими, әлбәттә, о саат дөврә-дәкиләрин арасына кечир, онун ролу битир. Гајнана јөндәмсиз, агыр тәрпәнән комик һәрәкәтләрлә, чох вахт әл-голуну ојнада-ојнада рәгс едир. Гајнана кәлиндән наразыдыр, ону һеј һәдәләјир. Кәлинин тәрәфини сахламағ үчүн мејдана гоншу гадын — кәнч, чошғун тәбиәтли бир гадын чыхыр... Ојнајанлар бу гајда илә бир-бир чыхыш едир, бу вә ја дикәр симаның рәгси тәсвирини јарадырлар.

«Гытгылыда» рәгсиндә ифачылардан һәр биринә имкан верилр ки, о, өз ролу чәркинвәсиндә, өз фантазисијасы, фәрасәти вә рәгс фүрсәти дахилиндә истәдији гәдәр импровизасија етсин.

Дарчыны. Мүбалиғәли арам темпдә сәсләнән рәгсдир. Онун гүвәтли һиссәсиндә зәрбләр вә вурғуларың сәси ајдын сечилр.

Үзејир һачыбәјов өзүнүн «Мәшәди Ибад» опереттасында «Дарчыны» рәгсинин мелодијасындан истифадә етмишдир.

Дартма, јахам чырылды. Адындан мә'лумдур ки, комик рәгсдир. Темпи арамдыр. Вахтилә Шәкидә вә онун әтраф јерләриндә јајылмышдыр. Инди унудулуб. «Дартма, јахам чырылды» маһны иди, онун мелодијасы илә рәгс едәрдиләр.

Дәсмалы. 1932-чи илдә Нахчыванда тарзән Нәсир Нәсиров тәрәфиндән јарадылан рәгс мелодијасыдыр. Сон дәрәчә ојнағ, шән, чошғун темпдә кедән рәгсдир. Бурада адәтән әлдә балача дәсмал тутарағ (чох аз һалларда ики дәсмал) јелләдә-јелләдә рәгс едирләр. Бә'зән бу рәгсдә чиб дәсмалындан јох, баш јајлығындан истифадә едирләр. Белә олдугда, рәгсин характери бир гәдәр дәјишир.

Рәгси, әсасән, гызлар ифа едирләр. Нахчыванда ону һәрдәнбир оғланлар да ојнајырлар. «Дәсмалы» рәгси вахтилә республикада, хүсусән Бақыда кениш јајылмышдыр.

Әнзәли. (Чәнуби Азәрбајчанда шәһәр адыдыр). Тәгрибән 1880—1890-чы илләрдә Бақыда јаранмыш рәгс мелодијасыдыр. Ифа тәрзи арам, сүзкүндүр, мелодијасынын сәсләнмә характеринә көрә «гочајанадыр». Бу рәгсин аһәнкиндә бир нөв чаванлара миннәтдарлығ сәдасы, онлара хошбәхтлик, хош арзулар дујулур. «Әнзәли» ән'әнәви рәгсдир, ону тојун әввәлиндә ојнајырлар. Кишиләр вә гадынлар әлләрини инчә,

36

Шәкили рәггаслар Суфра Урфан гызы və Нуру Заһид оғлу. 1938-чи ил.

зәриф тәрздә (дирсәкләр азча бүкүлмүш һалда) јухары галдырырлар. Ојнајанлар рәгс заманы вәзнә ујғун чәпик чалыр, һәм дә чијинләрини галдырырлар.

«Әнзәли»ни әсасән јашлы адамлар ојнајырлар, лакин ону чаваңлар да ифа едә биләрләр.

Зоғалы. Чох гәдим рәгсдир. Шәкидә јараныб Арам, һәзин вә лирик сәсләнир. Ону јалныз гадынлар, чох заман кәнч гадынлар ифа едирләр.

Шәкили гочалар иддиа едирләр ки, «Зоғалы» маһнылы рәгсдир, јә'ни ону маһнынын мүшајиәти илә ојнајырдылар. Маһнынын мәтни зоғал јығымына һәср едилиб. Демәли, бу маһны кетдикчә рәгсә чеврилән әмәк маһнысы олуб. Тәәссүф ки, онун нә мәтнини, нә дә ки, мелодиясыны һазырда һеч кәс хатырлаја билмир, јадда анчаг рәгсин ады галыб.

Иннабы. Бу рәгс мәшһур гәдим гадын рәгсләриндән биридир. «Иннабы» бир рәгс формасы кими варлы гадынларын евләриндә мејдана кәлмишдир. Ону адәтән гонаглардан олан ики рәггасә ифа едәрмиш. Бу рәгсин вачиб әшјалары кәлағајы вә чаршаб кими баш өртүкләри, илә, дүзүлмүш вә алына тахылмыш гызыл пуллар, һабелә чох баһалы кәһраба мирвари вә ја гызыл бојунбағы сајыларды. Әлләрә хына јахыларды. Ону да гејд едәк ки, «Иннабы»ны јалныз Бақыда гадынлар ојнардылар. Бир чох рајонларда исә ону һәм гадынлар, һәм дә кишиләр ифа едәрдиләр. Белә бир фәрзијјә дә вардыр ки, «Иннабы»ны бакылы тарзән, исте'дадли халг мусигичиси Тати јаратмышдыр. Әс-

линдә кечән әсрин әввәлләриндә мејдана чыхмыш олан бу чох гәдим халг рәгсини Тати анчаг ишләјиб һазырламышдыр (тәғрибән 1902-чи илдә).

«Иннабы» сон дәрәчә мелодикдир, рәгсин өзү зәриф вә гәшәнкдир, утана-утана үзләрини кизләдән рәггасәләрин инчә, сүзкүн һәрәкәтләр дүзүмү әсасында гурулмушдур. һәрәкәтләр мүхтәлиф истигамәтләрдә, һәм дөврә, һәм дә дүз хәтт боју чәрәјан едир.

Бу рәгс узун илләр боју Азәрбајҗан Дөвләт Филармонијасынын маһны вә рәгс ансамблынын репертуарында ифа олунамышдур.

Јерли рәгс. Зағатала (Әлибад, Иосул, Гахын, Гандах кәндләриндә), Гах (Гохенкило, Гахгјурду кәндләриндә), Балакән рајонларында (Ити-Тала, Гуллар, Мехмаллар кәндләриндә) ән кениш јајылмыш рәгсдир. Бу рәгс республиканын башга рајонларында мә'лум дејилди. «Гајтағы» ритминдәдир. Онун мелодиясы бир нечә һиссәдән ибарәтдир.

Јүз бир. Маһны илә мүшајиәт олуна чох кениш јајылмыш рәгсдир. Доғрудур, ону даһа чох јалныз бир рәгс кими хатырлајырлар. Лакин әввәлләр маһны сәдалары алтында ифа едилиб.

1. Амандыр, пәрваз еләмә
Кәл јаныма, наз еләмә
Ал, ал, ал, ал,
Ал мәним чанымы, рәһм еләмә,
Бивәфа олма, ај јарым,
Саралыб, солма, ај јарым
Һа-Һа-Һа-Һа;
- II. Көзләјирәм јолларыны
Сал бојнума голларыны.
Ал, ал, ал, ал,
Ал мәним чанымы, рәһм еләмә.
Бивәфа олма, ај јарым,
Саралыб-солма, ај јарым,
Чәфакеш олма, ај јарым
Һа-Һа-Һа-Һа-Һа.

Рәгс бир гәдәр чәлд темпдә кедир, гызғын сурәтдә бир сыра рәнкарәнк һәрәкәтләрлә ифа олуна. Рәгсин шәкли елементләри кенишдир. Чијинләрин јүнкүлчә һәрәкәти рәгсә көзәллик верән сәчијјәви чәһәтдир. Ону һәм кишиләр, һәм дә гадынлар ојнајырлар.

Өз дөврүндә чох мәшһур олан бу рәгс инди надир һалларда јад едилир.

Кечи мәмәси. «Кечи мәмәси» мәишәт рәгсидир, кечи сағмаға һәср олуна. Рәгс заманы сағым просеси әлләр илә, бәдән габаға әјилмиш вәзијјәтдә ифа едилир.

Рәгс арам вә бир гәдәр чәлдләшмиш темпдәдир, көзәл мелодиялы вә аһәңдар мусигиси вар. Ону арабир кишиләр дә ојнајырлар. «Кечи мәмәси» рәгси республиканын бир чох рајонларында, хүсусән Бақыда вә Нахчыванда ифа едилир.

Кәндири. Кәндир — Шәки рајонунда кечирилән халг шәнликләриндә истифадә олуна вачиб әшјадыр. Кәндирбазлар өз усталығы, ојун мәһа-

37

рәтини кәндир үстүндә көстәрәр, ојунларына кәндир үстүндә рәгсләр дахил едәрдиләр. Халг арасында кешиш јајылмыш «Кәндири», «Гајтагы» ритминдә чәлд, чошгун рәгсдир. Рәгсин мелодијасы кечән эсрин ахырларында Шәки рајонунда јаранмышдыр.

Кәсмә. Азәрбајчанда ифа олуан эн гәдим рәгсләрдән биридир. Мелодијасы садә, лакин мараглыдыр.

Комик рәгсдир. Ону анчаг кишиләр ојнајырлар. Рәгс үчүн атылма, тулланма, шыдыргы вурма, сычрама һәрәкәтләри сәчијјевидир. Ифачы ону мүмкүн гәдәр мезәли тәрздә ојнамаға чалышыр.

Бу рәгс Нахчыванда, Фүзули рајонунда вә республиканын чәнуб јерләриндә јајылмышдыр.

Гарабагда ифа едилән «Кәсмә» рәгсинин характери ејни олса да, онун мелодијасы вә мәтни башга тәрздәдир.

Короғлу. Чәнкавәрлик рәгсидир. Азәрбајчанын халг гәһрәманы Короғлунун шәрәфинә белә адландырылыб. Мүстәгил рәгс кими чох гәдим заманларда ифа едилмишдир. О вахтдан бәри мелодијасы хејли дәјишмишдир. «Короғлу» мелодијасынын сәдалары эзәмәтлидир. Идејасы дөјүшә руһландырычы тәрздәдир. Она көрә дә «Короғлу»ну тарда вә ја каманчада чалмаг мәсләһәт көрүлмүр. Намысындан јахшы ону зурнада, нағаранын, дүмбәјин, лаггытынын (гуту шәклиндә олан зәрб аләти, ону ити гыса чубугла сәсләндирәрдиләр) бәрк, кур сәдалары алтында сәсләндириләр.

38 Чох һалларда «Короғлу» мүстәгил бир рәгс кими кетмир, чәнки дөјүшүндән әввәл ифа олунараг рәгсин ачылышмасы үчүн әлин-голун ојнадылмасы тәрзиндә ичра едилди.

Рәгс кәскин вурғулудур. Темпи арам, бир гәдәр дә чәлддир. Республиканын бир чох рајонларында, хүсусилә Шәкидә вә Газахда јајылмышдыр.

Короғлунун гајтармасы. Бу рәгс дә јухарыда тәсвир етдијимиз кими, чәнкавәрлик, дөјүш рәгси олараг сүр'әтли темпә маликдир. «Короғлунун гајтармасы» динамик рәгсдир.

Зурнанын вә зәрб аләтләринин кур сәдасы рәгс едәнләри сон дәрәчә чәлд ојнамаға руһландырыр.

Гофта. Арам темпли гадын рәгсидир. Бақыда јаранмыш вә тез бир вахтда Нахчыванда да јајылмышдыр. Ону маһнынын мүшәјнәти илә ојнајырдылар. Маһнынын сөзләрини халг гошуб.

1. Гофта тикдим көбәкдән,
Бир јар севдим үрәкдән,
Јарым мәнә саат алды
Биләрији биләкдән

Рәгс әсасән јашлы гадынлар тәрәфиндән ифа олунар.

Кәлин атланды. Ән'әнәви характерли гәдим мәрәсим рәгсидир. Хејли узун чәкән, арам темпли, һәм дә олдуғча мелодикдир. Чәбрајыл рајонунда онун мусиги аһәнки илә, әсасән, кәлин ојнајыр.

Азәрбајчан Дөвләт Маһны вә Рәгс ансамблынын ифасында «Азәрбајчан тоју» рәгсиндән фрагмент. 1950-чи ил.

Вахтилә Шәки рајонунда ејни илә бу адда, лакин башга мусигили рәгс олуб. Ону ики дәфә — һәм кәлин кәтирмәјә кедәндә, һәм дә кәлини ата евиндән јола саланда чалардылар.

Кәлин һавасы. Ән гәдим Азәрбајчан рәгсләриндән биридир. Ону Ләнкәранда кәлин кәтирмәјә кедәндә ојнардылар. Бу ојун һавасыны зурнада, тәнтәнә илә, һәм дә сәси учалтмадан чалардылар. Рәгсин мусигиси чазибәли, темпи арамдыр.

Кәлини бәј евинә өтүрәндән сонра «Кәлин һавасы» бир дә чалынар. Бу дәфә ону анчаг чаван кишиләр вә гадынлар ојнајырлар.

Күлкәз. Ән мәшһур гадын рәгсләриндән биридир. Бу рәгс, хүсусән Бақыда вә Нахчыванда кечирилән тојларда узун мүддәт ифа едилмишдир. Ону һәзин, лирик мусиги сәдалары алтында сүзкүн, зәриф дүзүмлү һәрәкәтләрлә ојнајырлар. Дөврә боју башга истигамәтләрдә кениш кедишләр бу рәгс үчүн сәчијјевидир.

Рәгсин мусигисини неј чалан нахчыванлы Гәсәнәли 1904—1905-чи илләрдә јарадыб. Күлкәз Гәсәнәлинин арвадынын адыдыр. Рәгси дә онун шәрәфинә «Күлкәз» адландырыб.

1947-чи илдә Бақыда «Күлкәз»ин мусигиси әсасында бал рәгси һазырланыб.

Кәлин кәтирмә. «Һалај» силсиләсиндән олан, тојларда, ән'әнәви мәрәсимләрдә ифа едилән рәгсдир. Кәлини бәј евинә апармаздан әввәл кәлинкилдә ифа олунарды. Ону јашлы гадынлардан бири (кәлинин анасы да ола биләр) ојнамаға башлајыр, сонра гонаглардан 2—3 нәфәр гадын рәгсә гошулур. Бир аздан онлары кәнч гадынлар, ардынча да кәлинин јахын рәфигәләри (сағдыш, солдыш) әвәз едирләр. Лап ахырынчы нөвбәдә исә рәфигәләрин дә'вәтилә кәлинин өзү ојнајыр. Гызлар рәгс едә-едә охујурлар:

Ај дили-дили

Лакин чох вахт ойнажанлар мүүжэн мәтнн олан маһнылар да охујурлар. Мәсәлән:

Кәлин кәлсин, хош кәлсин;
Бәрәкәт кәтириб бизә кәлсин,
Оғул јијәси, гыз јијәси олсун,
Елиндә јахшы олсун.

Сәтирләрнн арасына бир нөв нәгарәтә бәнзәр сөзләр гошулуру:
Гонаг ол, гонаг ол.

Мәтн барәсиндә кәтирдјимиз мисалдан көрүндүјү кими, рәгсин ритми чох дәјишкән, мусигиси чәтин дујуландыр.

«Кәлин кәтирмә» чошгун, ойнаг ифалы рәгсдир.

Күлмәји. (А күлүм һеј). Гәдим ән'әнәви рәгсдир, инди дә Илич рајонунда ојнанылар.

Јаллы формасында олан бу рәгси кәлинин рәфигәләри вә онун гадын гоһумлары тој әрәфәсиндә, хынајахдыда ойнајурлар. Адәтән, «Күлмәји»ни кәлинин бәј евинә көчмәсиндән әввәл онун јанына кәлмиш гонаглар дағылышандан сонра охујуб-ојнајурлар. 5—10 нәфәр дөврә вуруб рәгс едир.

Лалә. Гәдим рәгсдир. Кәнчәдә јараныб. Рәгс орта темпдә ифа олуру. Рәгсин характери ойнаг, һәтта чәлддир. Ону, адәтән гызлар ойнајурлар.

Рәггасә рәгсин мусигисиндәки паузалара, сәсләрнн сүр'әтли тәкрапына әсасән дөнмәләр едир. Бурада муғам һиссәси дә (секаһ) вар, рәггасә елә јериндәчә бир јана тәрпәнмәдән, әлләри илә саға-сола тәрәф сүзмә тәрзиндә һәрәкәтләр едир.

Мирвари. Бу рәгс 30-чу илләрнн әввәлләриндә јараныб. Әввәлләр «Торгсин» вә «Чарлстон» адланыб. Бу адлар сон дәрәчә мелодик вә гәшәнк рәгсә јарашмадығындан 50-чи илләрдә Күрдәмир зурначылары, о чүмләдән Х. Нүсәјнов бу көзәл мелодияја «Мирвари» ады вердиләр. Бу рәгси јалныз гадынлар ойнајурлар.

Мирзәји. «Вағзалы», «Узундәрә», «Тәрәкәмә» вә дикәр рәгсләрлә јанашы, «Мирзәји» дә Азәрбајчан халгынын ән севимли рәгсләриндән биридир.

Рәгс анчаг Азәрбајчанда дејил, Күрчүстан, Ермәнистан мусигичиләрннн дә репертуарында мөһкәм јер тутмушдур. Азәрбајчанда елә бир рајон јохдур ки, орада «Мирзәји» севилмәсин, һәр тојда, һәр шәнликдә чалыныб-ојнанылмасын. Бу рәгси һәм кишиләр, һәм дә гадынлар ифа едирләр.

«Мирзәји» гәдим рәгсдир, гарабағлы неј чалан Мирзә тәрәфиндән тәгрибән 1860—70-чи илләрдә јарадылыб. Мүәллиф рәгсә өз адыны вериб. Јүз илдән чох кечмәсинә бахмајараг рәгс өз тәрәвәтини итирмәмишдир. Халг арасында мөшһур олан рәггас вә рәггасәләрнн, демәк олар ки, һамысы «Мирзәји»ни өз репертуарына дахил едиб.

«Мирзәји» елә рәгсләрдәндир ки, көзәллијинә, нәчиблијинә вә гәлби охшајан хош мелодиясына көрә миннәтдарлыг әләмәти олараг халг ону һәлә узун илләр боју сәсләндирәчәк, чалыб ојнајачагдыр.

Күрд гызларынын рәгси. Нахчыван МССР. 1935-чи ил.

Мүчәссәмә. Республиканын чәнуб рајонларында (Астарада, Ләнкәранда, Лерикдә) вахтилә чох мөшһур олан рәгсдир. Бу рәгсин көкләри олдугча дәриндир. «Мүчәссәмә» сөзүнүн өзү һејкәл демәкдир. Рәгси, әсасән гочалар ифа едирләр.

Рәгс өзү динамик, әсас е'тибарилә, јекнәсәк һәрәкәтләрдән вә гејримүүжөн позалардан ибарәтдир ки, рәггас да бунларда бир нөв һејкәл кими донуб галыр. «Мүчәссәмә» рәгсинин бир вәзидә арам-арам давам едән сәдасы алтында ифачы дөврә вуруб, әлләри вә бәдәни илә мүхтәлиф бичимли һәрәкәтләр едир. Бирдән мусигинин сәдасы кәсилир. Рәггас бир анда һәмнн фасилә илә растлашдығы позада һәрәкәтсиз дурур. Әкәр о, тамашачылары күлдүрмәк истәјирсә, онда гәрибә бир позада галмаға чалышыр. Өзүнү көстәрмәк истәдији тәгдирдә исә дуруш мүмкүн гәдәр аһәнкдар шәкил алыр. О, 2—3 санијә беләчә дајаныр. Дуруш јөндәмсиз олдугда, мәсәлән, бир ајағы үстә дајанылыб, дикәр ајаг јухары галдырылмыш вәзијәттә олдугда апарычы мусигичи фасиләни күлүш хатиринә гәсдән о гәдәр узадыр ки, ойнајан сәндәләсин вә ја јыхылсын.

Сонра мугисичиләр јенә дә арам-арам, тәмкинлә чалмаға башлајыр. Рәггас да онун сәдасына гошулуру, әввәлчә чијинләрини доландырыр вә һәр вуруғу заманы ики дәфә јүнкүлчә дизләрини бүкүр, сонра јенидән ојнамаға башлајыр. Бу минвалла рәгс нөвбәти фасиләјә гәдәр давам едир.

«Мүчәссәмә»ни, адәтән бир нәфәр ифа едир, сонра башгалары ону әвәз едир.

«Мүчәссәмә» жалныз киши рәгсидир, ону гадынлар ојнамырлар. Бу рәгси, садәчә олараг бир рәгс кими, мә'на чаларларына, мәзмунуна вармадан ифа етмәк олар, лакин чох вахт ифачылар она ојун, пантомима үнсүрләри гошурлар. Бә'зән ифачы сағ элинин бармаглары илә бығларыны бурур, элини белинә вурур, әтрафына мәғрур тәрздә нәзәр салыр.

Сон вахтларда Ләнкәранда «Мүчәссәмә» рәгсинин даһа сүжетли формалары мејдана чыхмышдыр. Өзфәалијјәт коллективинин үзвләри бүтөв бир тамаша, Ләнкәран рајонунун бир чох кәндләриндә һәлә дә унудулмамыш бир сәһнәчик көстәрмишләр. «Мүчәссәмә» үслубунда, јә'ни фасиләли тәрздә һәллини тапмыш бу тамаша Дашдәмир Мәммәдов тәрәфиндән сәһнәјә гојулмушдыр. Тамаша әввәлдән ахырадәк рәгс васитәләри илә һәлл едилмишдыр.

Тамашанын мәзмуну беләдир: Өзүндән разы, комбул, ағыр тәрпәнән бир бәј сәһнәјә чыхыр. Бәј һејрәтә кәлиб — кәндлиләр көрүнмүр. Ахы нијә ишләмирләр? Бу ан ики-үч нәфәр чәсарәтсиз кәндли көрүнүр. Онлар риггәтли бир тәрздә баш әјир, бәјә јалварырлар ки, чәза вермәсин. Лакин һирсләнмиш бәј онлары гамчы илә дојур. Кәндлиләр гәзәбләнирләр, онлар даһа әзәзил бәјин зүлмүнә дөзә билмирләр. Һәрмә сәбәти онун башына кејдириб, говурлар. Башга кәндлиләр дә кәлир вә бәјә диван тутмагда көмәк едирләр. Биркә рәгс башланыр. (Һеч вахт јаддан чыхарылмамалыдыр ки, «Мүчәссәмә» соло рәгсидир вә онун күтләви тәрздә ифасы жалныз сәһнә үслубунда мүмкүндүр). Кәндлиләрин рәгси мә'нача гәләбә тәнтәнәсини ифадә едир.

Мисри. (Короғлунун гылынчынын адыдыр).

«Мисри» рәгсдән чох, маршабәнзәр аһәнкли инструментал ашыг мелодиясыдыр. Азәрбајчан пәһләванлары күләшгабағы «Мисри»нин мусигиси алтында мәшг етмишләр. Лакин о, бир рәгс кими дә кениш јайылмышдыр. Бу рәгсдә кәркин, мәғрур, бир гәдәр дә чәтин, чох вахт бирдән вә күјлү, диггәти чәлб едән һәрәкәтләр ичра едирләр. Рәгс, хүсусән Шәкидә, Зағатала вә Гарабагда чох мәшһурдыр. Рәгсин темпи чәлд вә сүр'әтлидир. Ону, адәтән зурнада, өзү дә зәрб әләтинин чох кур ритминин шиддәтли сәдасы алтында чалырлар.

Он дөрд нөмрә. Рәгсин сыра нөмрәсидир.

Ону кишиләр вә гадынлар ојнајырлар. Рәгс мүләјим, арам темпдә, һәзин тәрздә кедир. Гарабагда һәмин рәгсә мәтн дә әләвә едибләр:

Кәлинә бах, кәлинә
Дараг алмыш элинә.
Кәлинә сөз демәјин,
Күсүб кедәр евинә.
Бојуна гурбан, ај кәлин,
Тојуна гурбан, ај кәлин.

Назназы. Инчә вә сүзкүн гадын рәгсидир. Мүләјим, көзәл, бир нечә јериндә тремола илә сәсләрин сүр'әтли тәкрары илә зәнкинләшмиш мелодиядыр. Бу тремола ифачыја бир нөв јериндәчә дөнмәк моментләрини јадә салыр, онлара зәриф ојнама, дөврә боју сүзкүн јеришли вә ја дүзүнә ирәлиләјишли инчә һәрәкәтләр етмәк имканы верир.

Пәһләваны. Кәнч пәһләванлара һәср олуңмуш гәдим рәгсидир. О, Шәки рајонунун дағларында мејдана чыхмыш вә Абиллаһ Чәфәрөв тәрәфиндән ишләнилмишдыр.

«Пәһләванлар» рәгсиндән, јә'ни пәһләванларын күләшгабағы әл-гол ачмағы мәшг етдикләри рәгсдән фәргли олараг, ону ојнајардылар. Һәм дә тәкчә пәһләванлар дејил, тамашачылар ичәрисиндән үрәји истәјәнләр дә рәгс едәрдиләр. Буна бахмајараг, «Пәһләваны» пәһләванлар рәгсидир.

Бу рәгсин марағлы хүсусијјәти орасындадыр ки, тојда өз шүчәәтичи көстәрмәк истәјән пәһләванлар билаваситә «Зорхана»дан, күчсынамадан әввәл «Пәһләваны» ојнаја билсинләр.

Олдугча чәлд һәрәкәтли, сон дәрәчә динамик рәгсидир. Пәһләванлар бурада өз күчүнү көстәрмәкдән даһа чох, мәһарәтини, кәнчлијә хас олан гочағлығыны нүмајиш етдирмәјә чалышырлар.

«Пәһләваны», һадир һалларда олса белә, инди дә республиканын бир чох рајонларында ифа олуңур.

Рәнки. Чох гәдим гадын рәгсидир, Кәнчәдә јараныб. Оун темпи арамдыр. Һәрәкәт кенишлији, рәгсин шәклинин рәнкарәнклији она хас олан сәңијјәви чәһәтләрдир. Кеч-кеч олса да Нахчыванда бу рәгси һәлә дә ојнајырлар.

Самух. Рәгс Минкәчевир јахынлығындакы Самух кәндиндә мејдана чыхыб, лакин Шәки вә Варташен рајонларында да кениш јайылмышдыр. Доғрудур, сон илләрдә чох аз ифа едилир. Арам темпи бу рәгси һәм гадынлар, һәм дә кишиләр ифа едә биләрләр.

Сарыбаш. (Гах рајонундакы кәнди адыдыр). Чәлд темпдә ифа олуңан гәдим рәгсидир. Гах рајонунда чох мәшһурдыр. Бурада ону һәм кишиләр, һәм дә гадынлар ифа едирләр. «Сарыбаш» рәгси Шәки рајонунда да ифа едилир.

Рәгс өз һәрәкәт дүзүмү чәһәтдән мүрәккәб дејилдир, она көрә дә ону чаванлар да, гочалар да ојнајырлар.

Бәстәкар Солтан Һачыбәјөв өзүнүн «Күлшән» балетиндә «Сарыбаш» рәгсинин мелодиясындан истифадә етмишдыр.

Сәмәни. Ән гәдим рәгсләрдән биридир, Даһа доғрусу, рәгсдән даһа чох баһарын кәлмәсинә һәср едилмиш ән'әнәви шәнликдир.

«Сәмәни»ни жалныз гадынлар вә гызлар ојнајырлар. Онларын ифасында кедән рәгс кифајәт дәрәчәдә тә'сирлидир, сөз мәтни илә мүшәјиәт олуңур. «Сәмәни» рәгси Азәрбајчанын һәр јериндә ојнанылыр. «Сәмәни» ән'әнәси чох вахт сәмәни, ширнијјат, плов кәтирилмәси вә маһнылы, рәгсли јығчам бајрам шәнлији даирәсиндән кәнара чыхмыр.

«Сәмәни»нин рәгси формасына һәлә јахын вахтларадәк Нахчыванда раст кәлмәк оларды.

Тамара. Тәғрибән 1916—1917-чи илләрдә Бақыда јараныб. Рәгсә бу ад тојларда Азәрбајчан рәгсләрини ифа едән мәшһур салјанлы рәгсәсә Тамаранын шәрәфинә верилмишдыр.

Олдугча чазибәдар, лирик рәгсидир, әсасән гадынлар тәрәфиндән, чох һалларда һәм дә кишиләр тәрәфиндән арам темпдә ифа олуңур.

Рәгсин мусигисиндә ифачылар тәрәфиндән нәзәрә чатдырылан рәнкарәнк ритмик вургулар вардыр. Рәгс муған охунмасы илә башланыр.

Тәрәкәмә. Бу чох гәдим заманларда Азәрбајчанда мәскән салмыш гәбиләнин адыдыр. Тәрәкәмәләр јајда јајлагда, гышда гышлагда јашајрыдылар. Онларын, әсәсэн Гарабағ, Шамаһы вә Шәкидә мәскән салдыглары мә'лумдур. Рәгси тәрәкәмәләрин өзләри јарадыб. Лакин нә вахт јарандыгы мә'лум дејилдир. Азәрбајчанын ән гочаман сакини олан, 163 јашлы Ширәли Мүслүмов чаванлығында ешитдији рәгсләр ичәрисиндә «Тәрәкәмә»ни дә хатырлајыр. Елә тәкчә бу фикрә әсәсланараг демәк олар ки, «Тәрәкәмә» чох гәдим рәгсдир.

Ејни мелодияја малик олан «Тәрәкәмә» ики вариантда мөвчуддур. Биринчи вариант елә тәрәкәмәләрин өзләринин јаратдыглары арам, вүгарлы рәгсдир. Гарабағда вә Бақыда јајылмыш бу вариантда ону јалныз гадынлар ојнајырлар. Икинчи — Нахчыван вә Шәкидә јајылмыш даһа чевик, ојнаглы, гырыг сәсли, кениш һәрәкәтли рәгсдир. Буну кишиләр вә гадынлар ифа едирләр.

«Тәрәкәмә» инди дә республиканын бүтүн рајонларында чох мәшһурдур. Рәгс профессионал вә һәвәскар рәгс ансамблларынын репертуарында мөвчуддур.

Тој рәгси. Нахчыванда ојнанылан гәдим, ән'әнәви рәгсдир. Бәј вә кәлинин чаван гоһумлары бу рәгси кәлини апаран фајтонун габағында ојнајардылар.

Рәгс «Јаллы» типлидир, јан-јана аддымлы чәлд рәгсдир. Ојнајанлардан чохунун әлиндә јанар мәш'әл оларды. Һәмин мәш'әлләри кәлини мүшајәт едәнләр дә апарардылар. Рәгс едәнләр исә бир-биринин әлиндән тутардылар. Рәгс маһны аһәнки илә, дүмбәкләрин кур ритми илә кедәрди. Маһны-рәгсин сөзләри тој тәнтәнәсинә һәср олунуб.

Бәј евинин габағында охујуб-ојнама тәкпар олунар, бу дәфә сајча даһа чох ифачы иштирак едәрди.

Турачы. Көзәл дағ гушуна һәср едилмиш гәдим, тәгрибән XIX әсрин әввәлләринә аид олан рәгсдир.

Азәрбајчанын һәр јериндә кениш јајылмышдыр. Һәзин, гәлбохшајан мусигиси вар.

«Турачы» рәгсинә даир Нахчыванда белә бир әфсанә вар: Гарабағ ханы Нәчәфгулунун чох гәшәнк бир рәггәсәси вармыш, хан онун көзәллијини, мәһарәтини чох гијмәтләндирәрмиш. Бир дәфә ханын оғлунун тојунда бу рәггәсә рәгс сәнәтинин чох инчә, чох көзәл мө'чүзәләрини нүмајиш етдирир. Бу мәнзәрәјә һејран галмыш хан учадан дејир: —Сән лап турач кими ојнајырсан. О вахтдан бәри һәмин рәггәсәнин ојнадыгы рәгси «Турачы» адландырылар.

Рәгс бир нөв турачыну учушуну хатырладыр. Турач јүнкүлчә учур. Лакин бирдән овчу ону нишан алып, јаралы, кетдикчә зәифләјән гуш сәһнә боју чырпыныр, тагәтдән дүшәрәк јерә сәрилик, сонра јенидән гүввә топлајыб севинчәк, чошгун бир еһтирасла учур, дөврә вурур. Рәггәсәнин һәр бир һәрәкәти гушун учушуну, һавада сүзмәсини хатырладыр. Онун јанлара чәпинә ачылмыш бармаглары, керижә әјилмиш әлләри ганадларын тәсвиридир. Бу охшар дүзүм тәкчә «Турачы»нын дејил, һәм дә Азәрбајчан гәдим рәгсинин лексикасына мөһкәм дахил олмушдур.

Узундәрә. Олдугча чазибәли, зәриф вә лирик ифадәли рәгсдир. Елә бил кәлин үчүн јарадылыб. «Узундәрә» о гәдәр мәшһурдур ки, ону тәкчә Азәрбајчанда дејил, һәм дә Курчүстанда вә Ермәнистанда да ән севимли рәгсләрдән бири һесаб едирләр.

«Узундәрә» чох гәдим рәгсдир. Гарабағда, Ағдамла Көјтәпә кәнди арасында бир дәрә вар, адына «Узундәрә» дејирләр. Гочалар тәсдиг едирләр ки, бу рәгс мәһз һәмин дәрәјә һәср олунуб. Бурада адәт үзрә рәгс едәрләрмиш. Рәвајәтә керә, «Узундәрә» тәрәкәмә адланан көчәри бир гәбиләнин дүшәркәси олмуш, онлар дағлар гојнундакы отлаг јерләринә, јајлаға кедәркән јолүстү бурада динчәләрмишләр. Бураја гоншу кәндләрдән дә гонаглар кәләр, достлуг әлагәләри илә сых бағлы олан көчәриләрә баш чәкәрләрмиш. Бу рәгсләрдән биринә, ән мәшһур олаына «Узундәрә» ады верилиб.

Башга бир рәвајәтдә дејилир ки, кәлин апаранда һәмин дәрәдән кечәрләрмиш. Бурада бир гәдәр дајанар, бәјин гоһумларындан олан гадынлар кәлинин габағында ојнајар, хошбәхтлик, әмин-аманлыг вә чансағлыгы арзулармыш.

Көрүндүјү кими, һәгигәтә даһа ујгуну икинчи рәвајәтдир. «Узундәрә»нин һавасы олдугча инчә, лирик мелодиядыр. Гызгын тәбиәтли, гүввәтли вә чәлд көчәри рәгсинә дејил, кәлинә һәср олунмуш тој рәгсинә даһа чох јарашан мелодиядыр.

Шәкидә кечмишдә бәј евиндә чағрылан киши тоју үч күн давам едир, дөрдүнчү күн исә гадынлар јығышардылар. Гадын тојунда мусигичиләр (гармончалан, гавалчалан) гадынлардан оларды. Тојда кәлин дувагда, үзү өртүлү һалда отурады. Тојун гуртармасына јахын ону ојнамаға дәвәт едәрдиләр. Кәлин дувагы үзүндән көтүрәр вә «Узундәрә» ојнарды. Шәкидә бу рәгси милли кејимдә ифа едәрдиләр.

Учарда вә Көјчајда «Узундәрә»ни кишиләр вә јахуд гадынла киши биркә ојнајырлар.

Әлбәттә, рәгсин характери, онун мусиги вә хореографик композисиясы гадын ифасы үчүн даһа сәчијјәви, даһа ујгун вә мүнәсибдир.

Гејд етмәк ләзымдыр ки, бәзи јерләрдә «Узундәрә» рәгси тамамилә башга мелодияда сәсләнир. Мәсәлән, Загаталада (2-чи Тала кәндиндә) «Узундәрә»нин ритми, темпи вә үслубу адәт етдијимиз тәрздәдир, мелодиясы илә бамбашга. Ону анчаг кишиләр ојнајырлар. Чох күман ки, һаггында данышдығымыз һәр ики вариант тамамилә ајры-ајрылыгда мејдана кәлиб.

Илич рајонунда узаг кечмишдә «Узундәрә» ады илә јаллы, өзү дә чәлд темпли ојун јаллысы олуб. Ону бири кишиләрдән, дикәри исә гадынлардан ибарәт ики чәркә ојнајырды. Кишиләрин јаллыбашысы әлиндә балача бир чубуг, гадынларын јаллыбашысы исә чиб дәсмалы кәздирәрди. Һәр ики групун рәгсиндән сонра гадынларын јаллыбашысы әлиндә чубуг алар вә кишиләрин јаллыбашысы илә «вурушмаға», бир нөв, мәһнәкә тәрзиндә дөјүшә башларды.

Шәки рајонунун Кишкәнд кәндиндә гочалар индијә гәдәр ејни рәгсин мусигиси алтында «Јаллы»—«Узундәрә» ојнајырлар.

Үч бадам, бир гоз. Елә бу рәгсин ады Азәрбајчан рәгсләринин әксәријјәтинин мелодияларына хас олан аһәнк тәрзини, ритмик шәкли ифадә едир.

«Үч бадам, бир гоз» рэгси гәдимдә Шәкидә жараныб. Маһны мәтни олуб. Онун маһнысыны вахтилә Чаббар Гарјағды оғлу вә Әләскәр Абдуллајев кими маһир мүғәниләр охујублар. Бу маһны-рәгс һәм дә мәзнәкә тәрзиндә олуб. Мәти чох вахт импровизисија едиллиб, «мејхана» тәрзиндә дөшдән дејилиб. Онун ифачыларындан бири 1940-чы илә гәдәр дүмбәкчалан Әһмәдаға олуб. О, ифа заманы тамашачылары күлдүрәр, үз-көзүнү әзиб-бүзәр, ојнајарды. Һәм дә буну елә едәрди ки, бәдәни һәрәкәтсиз галар, тәкчә гарнынын тәрпәниши нәзәрә чарларды.

Үч нөмрә. Дөрд нөмрә. Беш нөмрә. Алты нөмрә. Бунларын һаһысы 20-чи илләрин икинчи јарысында Бакыда мејдана чыхан рәгс мелодияларыдыр.

Бу рәгсләр, хүсусән «Беш нөмрә» вә «Алты нөмрә» инди дә мәшһурдур. «Үч нөмрә» вә «Беш нөмрә» кими арам темпли, һәзин рәгсләри јалныз гадынлар ојнајырлар. «Дөрд нөмрә» вә «Алты нөмрә» исә нисбәтән чәлд темпли, һәм кишиләрин, һәм дә гадыналарын ојнадыглары сәлис рәгсләрдир.

Халабачы (гадын адыдыр). Бу рәгсин даһа ики ады вар — «Чејран бала», «Гачај бала». Ејни рәгс олсалар да, бу үч ад алтында чох кениш јайылмышдыр.

Рәгс мелодиясынын мүәллифи — гарабағлы гармончалан Сона ханымдыр. Рәгсә «Гачај бала» ады тојларда гадын палтарында ојнајан профессионал халг рәггасы Гачајын шәрәфинә верилмишдир. «Чејран бала» ады да она аиддир. Мәтидән көтүрүлмүш көнүл алан, охшајычы аддыр.

Кәлине бах, кәлине,
Чыгыҗаға вериб телине.
Кәлине сөз демәјин,
Күсәр кедәр евинә.
Мәним балам, өзүмүн балам,
Гачај балам, өзүмүн балам.
Гачај бала бир баладыр,
Гашы-көзү гапгарадыр.
Гачаја сөз демәјин
Көзләри чејран баладыр.
Мәним балам, өзүмүн балам,
Гачај балам, өзүмүн балам.

Рәгс бир гәдәр комик тәрздәдир. Ону даһа чох јашлы кишиләр вә гадынлар ојнајырлар (үчүнчү ад — «Халабачы» ады да бурадан ирәли кәлир)

Бу рәгс кениш јайылмыш, хүсусән Гарабағда, Нахчыванда, Шәкидә вә Бакыда хејли инкишаф тапмышдыр. Рәгсин Шәкидә јайылмасы 1925-чи илдә олуб. Ифачы ојнаја-ојнаја, ханәндәдән мәти охумағы хаһиш едәр, ја да бармагларыны шаггылдада-шаггылдада өзү охујарды. Бу рәгс һәр дәфә ифа едиләндә тамашачыја хош тәсир бағышлајыр, шадлыг бәхш едир.

Һалај. Охума вә әлчалма илә мүшајиәт олуан ејни типли рәгсләре верилән үмуми аддыр. Совет Азәрбајҗанынын чәнубунда јашајан әһали гәдимдән дүјү әкмәклә мәшғулдур. Әкинә гуллуғ едилмәси, дүјү

јетишдирилмәси ағыр ишдир, чох зәһмәт тәләб едир. Чыхынтылар көрүнәндән 10—16 күн кечдикдән сонра дүјү колларынын диби алаг отундан тәмизләнир. Бу ишлә дә ән чох гадынлар мәшғул олур. Белә тәмизләмә просеси «алагвурма» адланыр. Әмәк просесиндә һәммин сөзлә һәм-аһәнклик, сәсујғунлуғу тәрзиндә «Һалај» маһнысы мејдана кәлир. Бу маһны әввәлинчи һалында ајдынча әмәк характери дашыјарды. Әмәк просесиндә јаранмыш маһныларын әксәријәтиндә мүхтәсәр ифадә олундуғу кими, бурада да «Һалај» сөзү мәһсулдан данышыр, чох заман ағыр зәһмәтли, узун мүддәтли иши ифадә едир.

Бу маһнынын әмәләкәлмә вә инкишаф тапма тарихи бир чох әсрләри әһатә едир. Онун рәгс дүзүмүнүн, шәклинин характер чәһәтдән сон дәрәҗә садә мелодиясынын тәләбкар олмамасы вә адичә әл чалманын мүшајиәти буну сүбут едир.

Мәлум олдуғу кими, әл вә чәпик чалма мусиги үчүн ән гәдим мүшајиәт үнсүрүдүр.

«Һалај» рәгсләри һеч бир мусиги аләтинин сәсләнмәси илә мүшајиәт олунмурду. Бу рәгсләр јалныз ахырынчы, ғыса бир тарихи дөврдә зәрб чалғы аләти олан дәфин мүшајиәти илә кедир. Чаланлардан бири, адәтән рәгси апаран, сағ ғырагда дуран һалајбашы дәфи ритмик тәрздә вурур.

Јухарыда гејд едилдији кими, «Һалај» рәгси тәкчә ритмик әлчалма илә дејил, һәм дә охума илә мүшајиәт олунур, бу да онун ән гәдим — улу дөврә хас олан характеринә дәләләт едир.

«Һалај» типли рәгсләр, јәни анчаг охума вә әлчалма илә мүшајиәт едилән рәгсләр — Азәрбајҗанда һеч дә аз олмајыб. Хор мүшајиәтли «Чәһрибәјим», «Күлмәји», «Гытгылыда» рәгсләрини, соло рәгси олан «Сәмәни»ни вә бир сыра дикәр рәгсләри хатырлатмағ кифајәтдир.

«Һалај» Астара-Ләнкәран зонасында вә ондан бир гәдәр шималда бундан әввәл мејдана кәлмишдир.

Бу рәгсә хас олан чәһәт нәдән ибарәтдир? «Һалај»ын, даһа доғрусу, онун рәгс дүзүмүнүн ән садә формасына биз, Астара рајонунда, бир гәдәр инкишаф тапмыш формасына Ләнкәранда раст кәлирик, даһа марағлы формасы исә инди дә Масаллыда ифа едилир. Бу ону көстәрир ки, һәммин рәгс илк дәфә Масаллыда мејдана кәлиб, чүнки онун ән мүтәрәгги формасы — даһа узун дөврлү тәдричи инкишаф просесиндә өзүнүн әсл ифадәсини тапмыш формасы мәнз бу рајондадыр.

Гејд етдијимиз кими, «Һалај»ын мәтниндәки сөзләр әмәкдән данышыр. Лакин, узун тарихли инкишаф јолу кечәрәк маһнынын мәтни тәдричән дәјишир. Демәли, онун характери дә дәјишир. Әмәк маһнысы мәншәт маһнысына, даһа доғрусу, ән'әнәви мәрәсим маһнысына чеврилир. Бу да ајдындыр. Бир гајда оларағ, мусиги, маһны вә рәгсләрлә мүшајиәт олунан шадлыг мәчлисләри ән'әнәви мәрәсимләрдә, тојларда кечир. Тәбиидир ки, јарандығындан сонрақы дөврләр әрзиндә «Һалај» маһнысынын мәтни тәдричән дәјишир вә тој маһнысына чеврилир. Бу маһнылар тој шәһлијинин мүхтәлиф рәнкарәнк мәғамларыны (мәсәлән — мүбарәк, ај мүбарәк — кими тәбрикетмә вә дикәр мәғамлары) әкс етдирән, буллара охшајан маһнылар чеврилир:

Гардаш, тојун мүбарәк,
Мүбарәк, ај мүбарәк.

Белә мәзмуңлу маһнылар һәм бәј евиндә, һәм дә кәлин евиндә охунур.

Һәмин гәбилдән олан маһныларын мәтни чох заман ојун, әјләнчә характери дашыјыр. Ифачы гызлар, гадынлар бир-биринә куплетләр дејәр, бир нөв һазырчаваблыг тәрзиндә јарыша чыхар, ојун тәрәфләрдән биринин гәләбәси илә гуртарарды.

Астара вә Лерик рајонларында, демәк олар ки, һеч бир тој «Һалај»-сыз кечмәзди. Бу ән мәшһур рәгсдир, онун хореографијасы тәхминән дәјишиклијә уғрамадан әсрләрдән кечмишдир.

Јухарыда гејд олундуғу кими, «Һалај»ын ифасында јалныз гадынлар иштирак едир. Ојнајанлар 15 нәфәрдән 50—60 нәфәрәдәк олур. Онлар бајрам кејиминдә рәгсә башлардылар.

Рәгсин һәрәкәтләри садәдир — ја дөврә боју, ја да дүз истигамәтдә ирәлијә-керијә доғру адичә јериш, бир дә каһ сағ, каһ да сол ајагла јана гәдәм гојмагдан ибарәтдир.

Рәгс чох давам едә биләрди. Чох вахт елә олуб ки, ојнајанларын һәр ики групу һазырчаваблыг, ким-кими јормаг тәрзиндә јарышардылар.

Ај, јорду-јорду-јорду,
Көрәк ким-кими јорду.

Елә олур ки, јарышан тәрәфләрдән бири јорулур, зарафатјана бојнуна алыр ки, удузду. Удузан ифачылар әјләширләр, онлары јени чәркә әвәз едир.

48 Рәгсин шәкли дә олдуғча садәдир. Ики чәркәнин бири дикәриндән 10—12 аддым ара сахламагла гаршы-гаршыја дурурлар. Биринчи чәркәнин ојнајанлары куплет дејә-дејә икинчи чәркәјә сары үз-үзә ирәлиләјирләр. Сонра охуманы давам етдирәрәк дөнмәдән керијә, өз јеринә чәкилрләр. Икинчи чәркә өз куплетини дејир, һәмин тәрздә биринчи чәркәјә сары ирәлиләјир вә керијә, јеринә гајыдыр. Бу гајда илә маһны вә рәгс чәркәләр тәрәфииндән нөвбә илә давам етдирилир. Рәгс, бир нөв, азәрбајҗанлыларын «Бәнөвшә» адланан мәшһур ушаг ојунуну хатырладыр.

Мәтиләр мүхтәлифдир. Мәсәлән:

Ај, ло-ло, јар дүјмәләри мәрчан

вә ја

Аман нәнә, залым нәнә, јар нәнә

вә ја

Бу тој кимин тојудур
Мүбарәк, ај мүбарәк.
Гыз-огланын тојудур,
Мүбарәк, ај мүбарәк,
Оглан, тојун мүбарәк,
Мүбарәк, ај мүбарәк.
Ај гыз, тојун мүбарәк,
Мүбарәк, ај мүбарәк.

Ханчобаны. XVII — XVIII әсрләрдә Ширван эразисиндә чәнубдан кәлмиш бир гәбилә мејдана чыхыр. Бу јени сакинләр өзләрини Ханчобаны гәбиләси адландырырлар. Гәбиләни тәшкил едәнләр чох зирәк, мәрд адамлар иди. Онларын шәрәфинә адландырылмыш бу рәгс дә гәбиләјә хас олан руһдадыр.

Тәғрибән кечән әсрин ахырларында јаранмыш «Ханчобаны» сүрәтли темпдә, гызғын тәрздә, сон дәрәчә чәлд, аһәнкләшдирилмиш һәрәкәтләр дүзүмүндә кедир. Ону јалныз кишиләр ојнајырлар.

Бу рәгси профессионал вә һәвәскара коллективләрдән чохунун групп үчүн нәзәрдә тутулмыш гурулушда ифа етмәсинә бахмајараг, о соло рәгсидир. Рәгс республиканын бир чох рајонларында кениш јайылмышдыр.

Һејвакүдү. Мүасир рәгс мелодијасыдыр, мүүллифи Әли Кәримовдур. Азәрбајҗанын рајонларында, хүсусилә Шамаһы, Астара вә Нахчыванда чох мәшһурдур.

Рәгс соло тәрзиндәдир, ону анчаг гадынлар ојнајырлар. Бурадакы һәрәкәтләр мұлајим, пластик вә ифадәлидир.

Һејраты. Өзүнүн маршсајағы ритми вә ифа тәрзинин мүхтәлифлији чәһәтдән диггәти чәлб едән гәдим мәншәли мараглы рәгсдир. «Һејраты» вах-

тилә Кәнчәдә чох кениш јайылмыш рәгс олуб. Даһа доғрусу, чаванлар «Һејраты» мусигисинин аһәнкинә ујғун рәгс ојуну дүзәлтмиш вә ону «Јаллы» адландырымышдылар. Ојунда 10—12 адам бир-биринин ардынча дүзүлүр вә ојнајардылар. һамыдан габагда баш рәггас, јәни јаллыбашы кедәрди. һәмин јаллыбашы рәгс заманы гәфилдән бир тәрпәнишли һәрәкәт едәрди. Мәсәлән, әлини јухары галдырар, саллағы отурар, ја да тулланарды. Ојнајанларын һамысы онунла ејни вахтда һәмин һәрәкәти, тәрпәниши етмәли идиләр.

Халг мәшһәкәчиси мејмуңла.
Ә. Әзимзәдә.

Ләнк тәрпәнәнә чеза вериләрди — жаллыбашы сағ әлиндәки гамчы илә оңу дөјәчләрди.

Гәдим Кәнчәдәки «Ғејраты» жаллы тәрзли ојун формасында иди.

Рәгсин мәрдлик, чәсарәт ифадәли характери, сәлис ритми оңу республиканын һәр јериндә танытмышды.

Үзејир Һачыбәјов өзүнүн мәшһур «Лејли вә Мәчнун» операсына «Ғејраты» мусигисини дахил етмишди.

Чалпапаг. Белә папағы даһа чох гочалар гојардылар. Рәгс дә онла-ра һәср олунуб. Оңу гочалар, јашлы кишиләр вә гадынлар ојнајырлар. Рәгс ағыр темпдә кедир. Һәрәкәтләр ритмикдир, бир гәдәр мүбалиғәли тәрздәдир.

Чаттады. Шәки-Загатала зонасында јарадылмыш чох гәдим рәгс-ләрдән биридир. Арам, аста темпдәдир, оңу әсасән гадынлар, надир һалларда кишиләр ојнајарды. Рәгс Шәкидә, Загаталада, Балакәндә, Варташендә кениш јайылмышды. «Чаттады» рәгс өз мә'насы е'тибарилә бу вә ја дикәр ифачы үчүн чох марагыдыр. Әксәр һалларда арам, һәзин, хореографик гурулушу чәһәтдән мүрәккәб дүзүмлү вә шәкилли олмајан рәгси јаша долмуш адамлар ојнардылар. Шәкидә исә гәдимдә «Чаттады» рәгси гачаг дүшүб дағларда сығыначаг тапан кәндлиләрин севимли рәгси олуб.

...Јахын адамларындан киминсә евиндә кедән тојун ахырынчы күнү гачаглардан бири ора јахынлашар, ағачлыгда кизләниб шәнлији излә-јәрмиш. Тојун ахырында һәмин гачаг там јараглы тәрздә, әлиндә тү-фәнк, белиндә хәнчәр ортаја чыхар, һәмин рәгси ојнарды. Әлбәттә, ајдындыр ки, бу кәлиш мәчлисдәкиләри тәәччүбләндирмәзди, чүнки тојдакыларын һамысы оңун гоһумлары, достлары вә ја јахын гоншу-лары оларды. Рәгсин ахырында гачаг һаваја 1—2 күллә атарды, сонра да атына миниб чапа-чапа дағлара чәкиләрди. Бә'зән о, өзү кими гачаг-ларла бирликдә, мусигичиләри дағлардакы мәскәнләринә дә'вәт едәр вә орада шәнлик дүзәлдәрдиләр. «Чаттады» рәгсини дә һөкмән ојнајар-дылар. Бу бәлкә дә елләрин гошдуғу бир әфсанәдир, лакин һәгигәтә јахын бир мә'луматдыр.

Чит туман. Груп һалында ифа олуна маһны вә рәгсдир. Оңу гадын-лардан, чох вахт чаван гадынлардан ибарәт олан бир груп ојнајыр. Онлардан бири әлиндә гавал охујур, галан ојнајанлар да һәр сәтирдән сонра бир ағыздан дәм тутурлар. Буна мәчлисдә әјләнән гонаглар да гошула биләр. Һәр һалда онлар аһәнкә ујғун тәрздә әл чалырлар.

- I. Соло — Кәл кедәк беләсинә
Хор — нај-нај, нај-на-нај.
Соло — Сарванлар мәһләсинә
Хор — нај-нај, нај-на-нај.
Соло — гузу гурбан кәсәрәм,
Хор — нај-нај, нај-на-нај.
Соло — көзләрин киләсинә
Хор — нај-нај, нај-на-нај.

Сары јайлыг, сары көјнәк
Бадамы чит туман.

- II. Соло — кәрдијә кал каһларам,
Хор — нај-нај, нај-на-нај.
Соло — дибинә су бағларам
Хор — нај-нај, нај-на-нај.
Соло — ешитсәм јарым кәлир
Хор — нај-нај, нај-на-нај.
Соло — јастығы гучағларам
Хор — нај-нај, нај-на-нај.

Сары јайлыг, сары көјнәк,
Бадамы чит туман.

Рәгсин гәти мүәјјәнләшдирилмиш гурулуш вә ја шәкли олмајыб, һәрә өз бачарығына көрә ојнамаға чалышыб, лакин һәрәкәтләрин ха-рактери һамыда тәгрибән ејни олуб.

Рәгс кәчән әсрин икинчи јарысында Нахчыванда јараныб вә јахын вахтлара гәдәр бурада ифа едилиб. Инди бу рәгс барәсиндә јалныз ара-бир ешитмәк олур.

Чамыш баға кирди. Бу рәгсин ады, көрүнүр, тәсадүфи аддыр. Лакин ола биләр ки, рәгсин ағыр, копуш бир рәггас тәрәфиндән ифа едилдији вахт оңун достлары зарафатла «Чамыш баға кирди» дејибләр. Рәгсин ады белә дә галыб. Һәр һалда Кәнчәдә бу гәдим рәгс ојнаныланда оңун комик характери һәмин фәрзијјә дәләләт едирди. Нахчыванда вә Шаһбузда исә рәгсин мәзәли характери бир о гәдәр дә көзә чарпмыр. Бурада оңу әсасән аһыл адамлар ојнајырлар. Шәкидә «Чамыш баға кирди» мусигиси илә пәһләванлар әл-голун ачылмасы үчүн мәшг едәр-ләрмиш. Рәгсин һәрәкәтләри кениш, һәм дә сычрајышлы тәрздәдир.

Рәгс Азәрбајчанын бир чох рајонларында кениш јайылмышдыр.

Чәнки. Бә'зән Чәнки чәнкавәрлик јеришини, мејдан охуманы, дөјү-шә чағырышы ифадә едир.

«Чәнки»нин јаранма тарихи чох гәдимдир. Бөјүк Азәрбајчан бәстә-кары вә өз халгынын мусиги сәнәти тарихинин биличиси Үзејир Һачы-бәјов јазыр: «Әфсанәләрдән мә'лум олур, «Чәнки» һәлә Короғлу дөв-рундә зурнанын әзәмәтли сәси вә тәбилин кур сәдасы илә дүшмәнләри сарсыдармыш, дөјүшчүләрдә чәнкавәрлик әһвали-руһијјәси доғулар, онлары гәһрәмәнлыг шүчаәти кәстәрмәјә вә дүшмән үзәриндә гәләбәјә чағырарды».¹

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу рәгс «Чәнки» сөзүнүн һәгиги мә'насына ујғун рәгс олмајыб. Лакин мүәјјән дәрәчәдә оңу гәбул етмәк олар ки, «Чәнки» зурнанын, нејин гулаг батыран әзәмәтли, руһландырычы, даһа доғрусу, сөвгедичи кур сәдасы алтында баша чатдырылан марш сәчиј-јәли дөјүш жүрүшүнү, һүчуму ифадә едән рәгс олуб. Ола билсин ки, вахтилә дөјүшчү либасында чаван оғланлар дөврә гуруб вә ја зәнчир хәтти тәрзиндә топлашыб, кениш, сычрајышлы һәрәкәтләрлә «Чәнки» ојнајылар. Тәәссүф ки, тарихдән бизә бу һагда, буну тәсдиг едән һеч бир из галмамышдыр. Һәлә нисбәтән јахын вахтлара гәдәр «Чәнки»

¹ Ү. Һачыбәјов. Әсәрләри. II чилд, Бақы, 1965, сәһ. 349.

сәдалары алтында пәһләванлар әввәлчә әл-голун ачылмасы үчүн рәгси мәшг едәр, сонра да күләшәрдиләр.

Астара районундакы Шуву кәндиндә «Чәнки»нин темпчә сүр'әтли, характерчә чошгун, кур сәдалары алтында пәһләванлар чүт-чүт мејдана чыхар вә чох вахт бир саата гәдәр, бә'зән даһа чох күләшәрдиләр.

Ордубадда «Чәнки»нин сәдалары алтында зорхана — күчсынама жарышлары кечирәр, топпузларла ојнајар, 2—3 пуд ағырлығында дашлары атыб-тутар, јүјүрә-јүјүрә бир-биринин чижинә һоппанар, сонра рәгибинин күрәјини јерә вурана гәдәр күләшәрдиләр.

«Чәнки»нин гәти чилаланмыш, мүјјән едилмиш ваһид мусигиси олмайыб. «Чәнки» характери чәһәтдән ејни олан «Гајтагы», «Һалај» кими мусиги әсәрләри группундандыр.

Профессионал мусиги «Чәнки»јә бөјүк диггәт јетирмиш вә јетирир. Илк дәфә олараг Үзәјир һачыбәјовун «Короғлу» операсына дахил етдији «чәнки»ләрдән (3-чү пәрдәдәки чәнкавәрләр рәгси) сонралар дикәр бәстәкарлар да истифадә етмишләр. Мәсәлән Солтан һачыбәјов, Гара Гарајев вә башга Азәрбајчан бәстәкарлары тәрәфиндән мүхтәлиф вахтларда, хүсусән Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә ајрыча мусиги пјеси шәклиндә рәнкарәнк «Чәнки»ләр дә јарадылыб.

30-чү илләрдә Ләнкәранда «Чәнки» мусигиси илә понтомима — хореографија сәһнәчији ифа едилиб. Һәмни сәһнәчикдә кәндлиләрин әлләриндә гылынч, ханлара вә онларын әлалтыларына гаршы вурушмасы тәсвир олунур.

52

Чәјраны. Инчә, гәшәнк, лирик рәгсдир. Она көрә дә рәгсә һејванат әләминин ән көзәл инчиләриндән бири олан чәјранын адыны вермишләр.

«Чәјраны» ән гәдим Азәрбајчан рәгсләриндән биридир. Бир чох мәшһур халг маһны вә рәгсләринин јарандыгы Шушада мејдана чыхмышдыр. Рәгс орта темпдә кедир, әсасән гадынлар тәрәфиндән ифа олунур. Лакин бә'зи рајонларда, мәсәлән, Шәкидә ону кишиләр дә ојнајыр. Бу рәгс инди дә мәшһурдур.

Чәһрибәјим. (Гыз адыдыр.) Сүжети олан, јалныз гызлар вә гадынлар тәрәфиндән ифа едилән күтләви рәгсдир. Рәгс Фүзули, Лачын, Лерик, Астара, Ләнкәран рајонларында кениш јайылмышдыр. Рәгс ики чәркәли шәкилдә, ики группа ифа едилир. Ојнајан групплар тәрәфиндән нөвбә илә ифа олунан һәр куплетдән сонра һамы хорла учадан «Чәһрибәјим» дејир. Рәгсдә кәлин, бәј, елчи, сағдыш, солдыш вә башгалары иштирак едиләр.

Шалахо. Бу рәгс азәрбајчанлыларын ән чох севдикләри киши рәгсдир. Ону һәмнишә бөјүк һәвәслә ојнајырлар. Рәгсдә ифачылар өзүнүн бүтүн усталығыны вә маһарәтини көстәрмәли олурлар.

«Шалахо» ән гәдим Азәрбајчан рәгсләриндән биридир. Онын јаранма тарихи марағлыдыр. Гәдим дөврләрдән башлајараг Азәрбајчанын шәһәр вә кәндләриндә (әсасән, Совет Азәрбајчанынын чәнуб вә мәркәзи рајонларында) гарачылар, ајы вә ја мејмун кәздирәр, чамаатын гаршысында онлары ојнадардылар. Һејванлары кәздирән гарачынын гавал чала-чала охудуғу јекнәсәг, сәдә бир мелодија аһәнкиндә ајы (ја да мејмун) һоппанар, мајаллаг вураг, ојнарды. Бәләдчи гарачы онун күрәјинә бир ағач парчасы гојарды. Куја ки, далына бир шәлә

Јаллы. Ә. Рзагулијев.

чырпы жүкләиб, ишарә едәрди ки, тамашачыларын габагындан кечсин. Өзү исә охуярды:

Ај јери, мејмун јери.
Дағлары долан јери.
Чобан гојуна кедәр
Баһар бојуна кедәр
Чобанын ач тохлуғу
Нишан гојуна кедәр
Ај шәләкүм, мајаллакүм.

вә и. а.

«Шалахо» өз адыны маһнынын бир сәтриндә хатырладылан «шәлә» сөзүндән әлдә етмишдир. Халг арасында индијә гәдәр бу рәгсә «Шалахо» әвәзинә «Шәләхо» дејирләр.

Республиканын рајонларын да «Шалахо»ну мүхтәлиф формада ојнајырлар. Лакин рәгсин бүтүн вариантларында һәм рәгсин ифасына аид олан техники васитәләрин башга-башга олдуғуну, һәм дә һәрәкәт дүзүмләринин кенишлијини, онун шәкилләринин рәнкарәнклијини мүшаһидә етмәк олар.

«Шалахо»ну ејни вахтда 2—3 адам ојнајыр, лакин онлардан биринин ифа етдији рәгсин шәкли дикәринә охшамыр. Бурада, әсасән, ојнајанлар арасында бачарыг, мөһарәт, ифа техникасы јарышы кедир.

«Шалахо»ну демәк олар ки, республиканын бүтүн рајонларында һәвәслә ојнајырлар. Бу рәгсин мелодијасыны, бир гәдәр шәкли дәјишдирилмиш тәрздә Күрчүстанда, Ермәнистанда да ешитмәк олар. Мусигчиләр бу мелодијаја јени бојалар вермәјә, јени чүр сәсләндирмәјә чалышырлар.

Бәстәкар Әфрасијаб Бәдәлбәјли «Шалахо»нун мисигсиндән өзүнүн «Гыз галасы» балетиндә истифадә етмиш, она експрессија ифадә гүвәси, һәрәкәт вермишдир. Арам Хачатурјан да «Шалахо» мусигсини өзүнүн «Гајане» балетинә дахил етмишдир.

Шаһсевәни. Чәнуби Азәрбајчанын Хорасан рајонунда, Аразјаны рајонларда бәргәрар олмуш јарымкөчәри гәбиләнин адыдыр. Бир гәдәр сонра бу гәбиләнин адамлары Муған дүзүндә көрүндү. Бурада онлар көчәри һәјат кечирдиләр. 1770-чи илдә Фәтәли хан шаһсевәнләрин бир һиссәсини Губа ханлығынын әразисинә көчүрдү.

Лухарыда хатырлатдығымыз тәрәкәмә вә ханчобаны гәбиләләриндә олдуғу кими, шаһсевәнләрин дә өз маһнылары, рәгсләри олуб вә бунлар Азәрбајчанын башга рајонларында јайылмышдыр. Бу рәгсләрдән бири Нахчыванда мәшһур олан Шаһсевәнидир.

Бу гәдим рәгси тој шәнликләриндә һәвәслә ојнајырлар. Рәгс чох ағыр темпдә кедир. Ону анчаг гочалар ојнајырлар.

Рәгс маһны илә мүшајијәт етмәк олар.

Шәки. Рәгс мелодијасыдыр. 1938-чи илдә Әһмәдбәј Таһиров тәрәфиндән јарадылмышдыр. Арам темпли киши рәгсидир. Бу рәгс — Азәрбајчан Дөвләт Филармонијасы ансамблынын ифасында јахшы танынмыш олан «Нуха рәгсинин тимсалыдыр.

Јаллы. Азәрбајчанда кениш јайылмыш чох гәдим күтләви рәгсидир.

Јаллы рәгси, Нахчыван МССР. 1939-чу ил.

Сәнәтшүнаслары вә тарихчиләри онун илкин формасы, сонрақы инкишаф тарихи чох марагландырыр. Тәәссүф ки, бу олдуғча ағыр, чәтин ишдир, бурада чох чәһәтдән гисмән мүәјјән дәрәчәјә гәдәр мәнтиги мүлаһизәләрә әсасланмаг лазым кәлир.

Белә бир мүлаһизә мәнтиги чәһәтдән һәгигәтә јахын оларды ки, «Јаллы»нын илкин, ибтидан формасы истилик, ишыг вә исти јемәк мәнбәји олан од очағы әтрафында мәрәсим тәнтәнәси шәклиндә олуб. Белә мәрәсим тәнтәнәләриндә онлар илаһијә чеврилмиш ода ибадәт едәрдиләр. Мәрәсим тәнтәнәси кетдикчә примитив, әсла дүшүнүлмәмиш, һеч бир композисијаја малик олмајан рәгс формасыны аларды. Буна бахмајараг, бу, һәр һалда рәгс формасы иди. Инсанлар баша дүшүрдүләр ки, овуң уғурлу олмасына, вурушларда гәләбә чалынмасына, вачиб һәјати мәсәләләрин һәллинә јалныз бирликдә наил олмаг олар, она көрә дә бу бирлији бир нөв рәмзи тәрздә тәмсил едәрәк әл-әлә верирләр (Гобустандакы гаја тәсвирләри бу рәмзи сүбүт едир).

Әл-әлә вериб ојнанылан рәгс нүмүнәләри барәдә, демәк олар ки, јер үзүндә јашајан һәр һансы бир халгын тарихиндән мисаллар кәтирмәк олар. Русларын хоровадары (мәсәлән, «Плетен» кими), украинялыларын киши рәгси олан «Аркан»ы, белорус «Крыжачок»у, күрчү «Перхули»си, молдав «Хора»сы, маچار «Хоромучрош»у, румын «Хорамаре»си, франсыз «Франдола»сы, југослав «Зачерпни воду, јано»су, чехләрин «Чтыржпарова»сы, јунанларын «Сиртаки»си вә бир сыра дикәр халгларә мәнсуб рәгсләр бу сәпкидән олан рәгсләрдир.

Демәк, бизә кәлиб чатмыш мәлүматә әсасән, «Јаллы» рәгси индики Азәрбајчан әразисиндә ән гәдим рәгсләрдән бири һесаб едилмә-

лидир. Мә'лум олдуғу кими, әксәр һалларда тәкчә рәгсин ады онун мә'насыны, мәтләбини мүүжәнләшдирир, һәм дә чох вахт халгын мәшәтнини, адәт вә ән'әнәләрнини өјрәнмәјә көмәк едир.

Бәс «Јаллы» нечә, белә бир чәһәти она аид етмәк олармы? Ахы, «јаллы» сөзү 8—10 мин ил бундан әввәл елә мә'на ифадә едә билмәзди. Ад, шүбһәсиз ки, рәгсдән хејли сонра мејдана чыхыб. Она көрә, «Јаллы» сөзүнү шәрһ едәркән, белә бир чәтинликлә растлашмаға һазыр олмалыҗыг ки, «Јаллы» сөзүнүн мә'на ифадәси, һәтта Гобустан әразисиндә өјрәнилсә дә, бу, рәгсин әмәләкәлмә тарихини ајдынлашдырмаг үчүн бизә һеч дә әсас вермир. Ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу рәгс (илкин адыны билмәдијимизә көрә она «Јаллы» дејәчәјик) Гобустан рајонунда белә јаранмаја биләр. Ола биләр, ибтидаи дөврүн расамы һәммин рајонда јашајыб, ағлына чох јахшы бир фикир кәлиб ки, өз дөврүнүн мәшәтиндә јајылмыш рәгсин ојнанылма мөгамларыны тәсвир етсин. Рәгсин өзү, мәһз һаггында данышдығымыз рәгс ола билсин ки, Гобустана јахын олан дикәр рајонларда, һәм дә чох-чох әввәл мејдана чыхыб вә онун тәсвирини јаратмаг һеч кәсин ағлына кәлмәјиб.

Демәк, «јаллы» сөзү рәгсдән хејли сонралар әмәлә кәлиб. Һәр һалда сөзүн өзү дә хејли гәдимдир. Она көрә дә рәгсин маһијәтини бу сөзүн мә'на ифадәсинини көмәјилә шәрһ етмәјә чалышсаг, мүүжән дәрәчәдә һаглы оларыг.

«Јал» — чәркәдир, зәнчир хәттидир. «Јаллы»ны ојнајанлар бир вә ја ики чәркәдә, бә'зән дә бир нечә чәркәдә дурурлар. Вахтилә башга ады олмуш бу рәгс тәдричән, Азәрбајҗан дилинин әмәлә кәлмәси илә әлагәдәр олараг, өз һәрәкәт дүзүмүнә, гурулушуна көрә јени ад — «Јаллы» (јә'ни чәркәјә дуранлар) ады кәсб етмишдир. Доғрудур, бу ад рәгсин маһијәтини, мә'насыны изаһ етмир.

«Јал» һәм дә јамач, дағ әтәји демәкдир. Бу, һамысындан мараглы, бәлкә дә һәгигәтә ән јахын олан фәрзијјәдир. Доғрудан да, һамыја мә'лумдур ки, ибтидаи дөврдә јашамыш бүтүн халгларын ән башлыча мәрәсим рәгсләриндән бири — ев просесини тәглид, тәсвир едән рәгс олуб. Һәммин дөврдә онун ән мүтәрәгги формасыны тә'гиб етмә, говма јолу илә овламаг тәшкил едиб.

Овчулар чәркә-чәркә дурад, әл-әлә вериб, бири дикәриндән бир гәдәр аралы кедәр, бир нөв, тә'гибетмә тәрзли ову тәсвир едәрдиләр. Дүзәнликдә һејваны тә'гиб етмәк фәјдасыздыр, һәм дә белә ов нәтичә вермәјә биләр, гәнимәтсиз олар, чүнки һејван бәрк гачыр. Она көрә ибтидаи дөврүн овчулары һејванлары јамача, дағ әтәјинә говардылар ки, овламаг асан олсун. Овчулар елә бурадача, дағ јамачында (јал) овун уғурлу кечмәси шәрәфинә шәнләнәрдиләр. Бу тәнтәнә, бу шәнлик овун кулминасија мөгамы иди, бу моменти ибтидаи дөврүн рәгаслары һөкмән өз һәмјерлиринә көстәрәрдиләр. Буна көрә дә тәхмини олса да, белә бир нәтичә чыхармаг олар ки, јаллынын мә'на әсасыны тә'гиблә говуб овлама тәшкил едир. Бизә чох да узаг олмајан Гобустандакы зирвәси дүмдүз, һамар, јанлары сылдырым јарғанлы Бөјүкдаш дағы бир тәбии тәлә кими силаһлы тә'гиблә ова чыхмаг үчүн мүнасиб јер олуб.

Јаллынын әсасыны тә'гиб, говма овунун тәшкил едә билмәсинә Гобустандакы һәммин Бөјүкдаш гајасында коллектив сурәтдә вәһши өкүз овунун тәсвири дә дәләләт едир. Гајаүстү рәсмдә овчулар өкүзләри

каманла нишан алдығлары вәзијјәтдә тәсвир олунуб. Бурада, елә бу рәсмин јанындача јаллы ојнајан адамларын гаја тәсвири вардыр.

Һамыја мә'лумдур ки, јаллы арам, ағыр темпдә кедән һиссә илә башлајыр вә чәлд сәсләнән, гачыш аддымлары тәсвириндә гурулмуш јејин темпдә (һејваны говма темпиндә) гуртарыр. Бәдәнин вертикал тәрздә јелледилмәси исә бәлкә дә овчуларын галхдығлары дағ јамачынын һаһамар јерләринин тәсвиридир

Бурада данышмаг үчүн әсас вар. Узаг кечмишин битки, һејванат аләми вә инсанларын мәшәти һаггында мә'луматлары биз, газынтылар нәтичәсиндә ашкара чыхарылан галыглардан өјрәнирик. Рәгсләр, ојунлар да халгын тарихи, онун мәдәнијјәти, адәт вә ән'әнәлиридир. Белә бир тәдгигат ишиндә дә лап чүз'и фактлара әсасланан һәр һансы бир фәрзијјәјә диггәтлә јанашмаға дәјәр. Бир чәһәт шүбһәсиздир ки, јаллынын зәмини, көкү мәрәсим-овсунчулуг тамашасыдыр.

Овчулар һејван овуна кетмәмишдән әввәл мәрәсим рәгси ифа едәр, онун бүтүн просесләринин тәсвирини көстәрәрмишләр.

Демәк, овчу рәгсләри олан јаллылар ән'әнәви мәрәсим формасыны, һәм дә дини ајин дејил, мәһз адәт формасыны алмышды. Мә'лум олдуғу кими, ән'әнәвилик, адәт диндән хејли әввәл мөвчуд олмушдур.

Јаллы ики чүр, јә'ни ики шәкилдә олур—рәгс јаллысы вә ојун јаллысы. Рәгс јаллысы мүүжәнләшдирилмиш һәрәкәтләр комбинасијасыдыр. Һәмишә сабит олан вә ајрылыгдә һәр бир адда ифачылара јахшы таныш олан һәрәкәтләрин узлашмасындан ибарәтдир. Бу һәрәкәт комбинасијалары тарихән чохдан бәри аһәнкдар сурәтдә бәргәрар олмушдур. Вахтилә онларын әсасыны олдуғча садә рәгс шәкли тәшкил едәрди, лакин заман кечдикчә һәр бир јаллынын гурулушу, һәрәкәт дүзүмү тәдричән чилалашыр, јени бојаларла зәнкинләширди; мүүжән һәрәкәтләр мә'насыны итирәрәк јох олур, јениләри әмәлә кәлирди. Һәр һансы бир һалда јаллыз бир чәһәт — рәгсин чох бөјүк оптимизми, хош әһвал-руһијјәси, чошуб-дашан темпераменти дәјишмәз галырды.

«Һејраты» јаллысы ојун јаллысы нүмунәсидир. Ојун јаллысында һәрәкәтләр кениш диапазонлу олур. Ојун рәгс һиссәси илә башлајыр. Сонра о, шән бир ојун тәрзинә кечир вә ифачыларын һамысы иштирак едир.

«Һејраты»нын сүжети олдуғча садәдир. Ојнајанлар сырасындан јаллыбашы сечилир. Јаллыбашынын әлиндә јаллыг, ја да балача чубуг олур. О, рәгсин кедишинә рәһбәрлик едир. Ојнајанлардан һеч биринин көзләмәдији һалда јаллыбашы бирдән һәрәкәти дәјишир. Чәркәдә иштирак едәнләрин һамысы онунла бирликдә тез јени һәрәкәти ифа едирләр. Кеч тәрпәнән вә ја һәрәкәти «гавраја» билмәјән ифачы чезаландырылыр. Јаллыбашы ону чубугла, ја да балача гамчы илә дөјүр. Зәрбәләр ағрылы олмур. Лакин тамашачыларда чанланма әмәлә кәтирир, һәм дә күнаһкар рәгсин даваманы даһа диггәтлә ојнамаға чалышыр.

Јаллыбашы рәгсин кедишиндә чәркәсини бирдән-бирә әкс истигамәтә дөндәрә биләр. Бу заман мувазинәти сахлаја билмәјәнләр јыхылыр, һәм дә буна көрә чеза алырдылар.

Јаллыда ән мараглы чәһәтләрдән бири одур ки, јаллыбашы көзләнилмәдән чибиндән башга бир шеј чыхара биләрди. Ифачылар да ләнкимәдән онун кими етмәлидирләр. Әлбәттә, әввәлчәдән һазырлығлы олурдулар.

Бә'ээн тапшырыглар даһа мүрәккәб характер дашыҗарды. Мәсәлән, җаллыбашы јерә отурарды. Чәзәдан горхан ојунчулар тез отурардылар. Җаллыбашы дөврәдәки ушагларын һансы бириндәнсә җапышар вә ону чижиннә галдырарды, ја да ағача дырмашарды... Онун һәрәкәтләрини һамы ејни вахта дәкәр едәрди.

Җаллыны ики рәғиб груп ојнајанда тапшырыг даһа марағлы олурду. Белә һалларда үмуми рәғс һиссәсиндән (мәсәлән, «Газ-газ» рәғсиндән сонра җаллыбашылар арасында чубугла «вурушма» башларды. Галиб кәләннн өз рәғибинә бу вә җадикар тапшырыгы бујурмаг ихтиҗары варды. Тапшырыглар хејли чашдырычы, һижләли, һоггалы оларды. Мәсәлән, галиб кәлмиш җаллыбашы ағзына тојуг башы дүртәрди. Мәғлуб олан җаллыбашы да ејни чур етмәли иди, лакин тојуг башыны һардан тапсын? «Зопы-зопы» да (Шәкидә ојнанылан) галиб кәлән җаллыбашы ағзына ағ нефт долдуар, ағача дырмашар вә ағ нефти вар күчү илә үфүрәр, сычрантылар ағачы җандырарды. Һәр җаллыбашы буну едә билмәзди, амма лазым иди. Чүнки җаллыбашы шәрәфи белә тәләб едирди. Лакин, адәтән тапшырыглар бир о гәдәр мүрәккәб олмазды, белә ки, јеринә јетирилмә чәтинлијиндән даһа чох шәнлик үчүн нәзәр-дә тутуларды.

Әвәлләр, җаллы, демәк олар ки, Азәрбајчанын һәр јериндә кениш җајылмышды. Бу һеч дә тәәччүб доғурмамалыдыр, ахы җаллы узун әсрләр боју Азәрбајчан халгынын ән популҗар, ән севимли рәғси, ојуну олуб.

Ону да гејд едәк ки, Җаллыны Илич рајонунда даһа чох севирләр. Бурада һеч бир тој, һеч бир шадлыг мәчлиси «Җаллысыз» кечмир. Бу рајон, һәлә бир чох әсрләр әввәл Шәрур торпагы адланан бу јер өз «җаллы» усталары илә бүтүн Азәрбајчанда таныныр. Белә усталар чохдур, һәр кәнддә вар. (Рајон мәркәзиндә исә 70 нәфәрдән чохдур). Онлардан һәр бири елә мәнһарәтлә, елә еһтирасла ојнајырлар ки, бу көзәллији вәрәгдә гејдә алмаг, ону тәсвир етмәк мүмкүн дејилдир.

Һәлә јахын заманларадәк бу рајонда јүз аддан чох җаллы вар иди. Бунлардан бәзиләри һаггында гочаман сакинләр хатырлајырлар. Бунлар «Дөнә» җаллы, «Чынг-чынг», «Копу», «Күрдүн ағыры», «Газ-газы», «Һағышда», «Көчәри», «Үчајаг» җаллысы, «Икнајаг» җаллысы, «Галадан галаја», «Тәнзәрә», «Үрфаны», «Галеји», «Лејли-ханы», «Һојнаре», «Күлејнаре», «Нануке», «Чоп-чопу», «Чиран-чиран» вә дикәр җаллылардыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, јухарыда адлары чәкилән бә'зи җаллыларын һарада ифа едилдији һаггында ики, һәтта үч вариант вардыр. Мәсәлән, «Үчајаг» җаллысыны Норашендә (Илич рајону) бир вариантда; Ордубадда исә дикәр вариантда ифа едирләр. Јухарыда гејд олунанлардан әләвә «Узундәрә» (манһылы), «Шәраны», «Шәрури» вә дикәр җаллылар да олуб.

Җаллылардан бәзиләринин ики ады олуб. Мәсәлән, «Чоп-чопу» җаллысы һәм дә «Дәрдајаг» адланыр. «Сијагуту» җаллысы арабир олса да, «Дыргоју» да адландырылыр. Көрүнүр, ону Сијагуту кәндиндә тез-тез ојнајырлар. «Дөнә» җаллысыны һәм дә «Ај дөнә» адында ешитмәк олар. Бу чәһәтдән дә ән марағлы җаллы — «Копу» җаллысыдыр. Бу ад Илич рајонунда верилмишдир, республиканын чәнубунда, Ләнкәранда

она «Зупа» дејирләр. Республиканын шималында, Шәкидә исә һәмнн җаллы «Зопы-зопы» ады алтында ојнаныларды.

Җаллылардан бәзиләринин ады чох марағлыдыр. Мәсәлән, җаллыја верилмиш «Ики ајаг», «Үч ајаг», «Дөрд ајаг» ады кими бу адлар җаллыларын хореографијасына, рәғсин ики аддымлы, үч аддымлы, дөрд аддымлы, үнсүрләрдән ибарәт олмасына дәләләт едир.

«Тәнзәрә» — һәрфи мә'нада «гызылы тәнбәтән» демәкдир. Әввәлләрдә бу рәғси гадынлар тәмтәрағлы, гызыл бәзәк-дүзәкдән — бојунбағыдан, мунчугдан, сырғадан, үзүкдән вә башга чәваһиратдан нәји варса, һамысыны тахыб ојнардылар. Һәр бир гадында, көрүрсән ки, валидејнләриндән, јахынларындан мирас галмыш, ја да әлдә едилмиш гызыл бир шеј һәмншә тапыларды, о да буну һәмнн рәғси ојнамаг үчүн ифтихарла тахарды.

Җаллы Илич рајонунда, онун Чәрчибоғаз вә Чомахтур кәндләриндә даһа чох инкишаф тапмышдыр.

Абшеронда да узаг кечмишдә чох җаллылар ојнаныларды.

Әввәлләрдә җаллы дөрд темпдә ифа олунар, арам, ағыр һиссә илә башлар, сонра да тәдричән темпи јејинләшәрди. Һазырда җаллылар ики темпдә — ағыр вә јејин-јејин ифа едилир. Җаллылары тәшкил едән һәр ики һиссә хореографик гурулушлары чәһәтиндән әксәријјәтиндә ејнидир. Лакин биринчи һиссә тәнтәнәли тәрздә ифа олундугча, икинчи һиссәдә һәмнн һәрәкәтләр тамамилә башга бир шәкил алыр — јүнкүл-вари, јумшаг, үрәкәчан шән вә сон дәрәчә еһтираслы, техники чәһәтдән хејли мүрәккәб, һәм дә даһа чох тулланма һәрәкәтләри үзәриндә гурулмуш олур. Чәлд сәсләнән икинчи һиссәни җанылмадан ојнамаг үчүн бөјүк мәнһарәт вә башлычасы, хејли сә'ј тәләб олунур.

Лакин ифачылар рәғси дујур, сә'ј көстәрирләр, җаллыны мусигиси, шән һәрәкәтләр дүзүмү онлары чәлб едир, ојнајанлар чәркәсинә һеј јени-јени ифачылар гошулур. 80—100 нәфәрнн биркә, ејни вахта ојнамасына бахдыгча, дојмурсан, ојнамајан, өз јерләриндә отуруб әл чалан җалныз јашлылар, өзү дә лап гочалар олур, чүнки һамы өзүнү чаван, гочаг көстәрмәк истәјир. Һәтта ушаглар белә өз дөврәсиндә јашлылары, бөјүкләрә охшамаға чалышырлар. Җаллыбашылар, ән јахшы рәггаслар, чәркәләрә башчылыг едән вә әлиндә һөкмранлыг рәмзи илә—чубугла ја да јајлыгла, арабир дә гамчы илә ирәлидә кедәнләр хүсуси мәнһарәт көстәрирләр. Җаллыда ојнајанлар чәркәсинин башчысы, апарычысы һәр бир рајонда вардыр. Беләләрини мүхтәлиф чүр адландырырлар—рәггасбашы, җаллыбашы, чәнкибашы, һалајбашы, елбашы, тојбашы, мүршүд вә и. а. Онлара верилмиш бу ад фәхри аддыр. Бу да ән јахшы ојнајанлара, шәнлији тәшкил едәнләрә верилир. Беләләринин елә бөјүк һөрмәти, нүфузу олур ки, узун илләр боју бүтүн тојларда апарычы кими чыхыш едирләр. Җаллыбашыја чох вахт «ајагчы», јә'ни ојнајанлар чәркәсинин ахырында дуран ифачы көмәк едир.

Адәтән, җаллыны тојун ахырында ојнајырлар. Бәли, җаллы Азәрбајчан халгынын ән севимли рәғсидир. Бу рәғсин шәрәфинә, онун көзәллијини охшајан ше'рләр јазылыб. Бәстәкарлар ону өз әсәрләринә дахил едирләр. Үзејир Һачыбәјовун «Короғлу», Мүслүм Магомајевин «Нәркиз», Чаһанкир Чаһанкировун «Азад» операларында вә Солтан Һачыбәјовун «Күлшән» балетиндәки җаллылар чох кениш мигјасда танынмышдыр.

Əziz охучу, мән истәрдим ки, сиз бу китабы охујандан сонра Азәр-бајчан халг рэгсини, ондакы һәдсиз көзәллији, инчәлији, мә'налы мән-зәрәни, тә'сирли һикмәти даһа артыг севәсиниз. Халг јашадыгча онун инчәсәнәти дә јашајачагдыр. Бә'зи рэгсләр заман кечдикчә сырадан чыхачаг, лакин һөкмән јениләри, ојнаг, чазибәли вә севимлиләри меј-дана кәләчәқдир. Бу китаб да она һәср олунуб ки, биз халгымызын гәдим дөврләрдән бәри јаратдығы рэгсләрә даһа јахшы бәләд олаг, он-лары јадда сахлајаг, онлары севәк вә онларын әсасында јени рэгсләрин јарадылмасыны арзулајаг.

МҮНДӘРИЧАТ

Азәрбајчан халг рэгсләринин инкишафы тарихиндән	5
Азәрбајчан халгынын мәишәт характерли ојун рэгсләри	8
Професионал рэггаслар вә һәвәскар рэггаслар	15
Азәрбајчан халг рэгсләринин ифа тәрзи	21
Азәрбајчан халг рэгсләри адларынын јаранмасына даир бә'зи мә- луматлар	27

Гасанов Қямал Насрулла оглы

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ НАРОДНЫЕ СТАРИННЫЕ ТАНЦЫ

(на азербайджанском языке)

Редактору *Һ. Садыгова*, Рәссамы *В. Мартынов*.

Бәдин редактору *К. Исрафилзаде*, Техники редактору *Е. Тағыјева*,
Қорректору *П. Чәфәрова*.

Чапа имзаланмыш 6. I. 1983-чи ил. ФГ 12028. Форматы 70x90^{1/16}. Физ. ч. в. 3,75.
Шәрти ч. в. 4,39. Учот нәшр. вәрәги 4,2. Сифариш 818. Тиражы 10 000. Гијмәти 45 гәп.
Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри
Комитәси.

«Ишыг» нәшријаты, Бақы, Гогол күчәси, 6.

26 Бақы комиссары адына мәтбәә. Бақы, Әли Бајрамов күчәси, 3.

45 гон.

4323
h57

